

Το πρότυπο της ευνομούμενης πολιτείας στη σκέψη του Αδ. Κοραή¹

Νέστορα Ε. Κουράκη

Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίων Αθηνών και Λευκωσίας
Τακτικού Μέλους της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών

Ι. Ο Κοραής και το έργο του Μπεκκαρία «περί αδικημάτων και ποινών»

Το 1823, και ενώ η Ελληνική Επανάσταση έδειχνε να οδηγείται στην ίδρυση ενός αυτόνομου ή και ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους, ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) δημοσίευσε τη δεύτερη έκδοση με μετάφραση στα ελληνικά ενός κλασικού έργου του Διαφωτισμού –του δοκιμίου «Περί Αδικημάτων και Ποινών»² του Ιταλού Τσέζαρε Μπεκκαρία ή, ελληνιστί, Καίσαρος Βεκκαρία (1738-1794). Επρόκειτο για ένα έργο το οποίο πρωτοκυκλοφόρησε ανώνυμα το 1764 και απετέλεσε σε πολύ σύντομο χρόνο τη βίβλο των ποινικών μεταρ-

ρυθμίσεων του 18ου αι. σε Ευρώπη και Ην. Πολιτείες της Αμερικής.

Ο Κοραής θέλησε με την έκδοση αυτή να δώσει στους επαναστατημένους Έλληνες ένα χρήσιμο κείμενο για την ποινική νομοθεσία, που θα τους ήταν απαραίτητο να θεοπίσουν μόλις κατακτούσαν την ανεξαρτησία τους (σ. 268, 278)³. Όπως ευστοχα σημείωσε και ο βιογράφος του Κοραή, ο Διονύσιος Θερειανός, ο Κοραής ασχολήθηκε με τη μετάφραση και τον σχολιασμό του έργου του Μπεκκαρία «ίνα εμπνεύση εις το υπόδουλον έθνος υγείς αρχάς ευνομίας και δικαιοσύνης»⁴. Γι' αυτό

1. Στις αναπτύξεις που ακολουθούν, όταν γίνονται παραπομπές απλώς σε αριθμό σελίδας χωρίς άλλη ένδειξη, αυτές αφορούν το έργο: *Cesare Beccaria*, *Περί Αδικημάτων και Ποινών*, Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 1988, με εισαγωγικό μου σημείωμα για το έργο αυτό του Μπεκκαρία. Όταν πάλι υπάρχει η ένδειξη Κοραή/Μπίρης, Ι, αυτή αναφέρεται στο έργο: Α. Κοραή, *Απαντα*, τ. Β', Ο Κοραής και το 21, Αθήνα, εκδ. Μπίρη, 1970, σ. 303-355 (Προλεγόμενα στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη, 1821), ενώ η ένδειξη Κοραή/Μπίρης, ΙΙ, αφορά το ίδιο έργο, αλλά ως προς τις σελίδες 356-396 (Προλεγόμενα στα «Ηθικά Νικομάχεια» του Αριστοτέλη, 1822). Για άλλες εργασίες του Κοραή, συναφείς με την κατά την αντίληψή του «ευνομούμενη πολιτεία», όπως π.χ. οι Σημειώσεις του «Εις στο Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος», γίνονται πλήρεις παραπομπές.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται και από τη θέση αυτή στην αγαπητή συνάδελφο *Καθηγήτρια κ. Νάσια Γιακωβάκη (ΕΚΠΑ)*, καθώς επίσης στους επιστήμονες του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού (Ακαδημία Αθηνών) και στους υπευθύνους της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, για τη συνδρομή τους στον έλεγχο ορισμένων βιβλιογραφικών παραπομπών αυτής της μελέτης.

2. Στην αρχή αυτών των Προλεγομένων ο Κοραής επεξηγεί με εμβριθεία γιατί επέλεξε τον όρο «αδίκημα» για να αποδώσει στον τίτλο του έργου και στις περαιτέρω αναπτύξεις του τον ιταλικό όρο *delitto*, και μάλιστα κατά προτίμηση αντί του όρου «έγκλημα», ή και του όρου «αμάρτημα [...] πολιτικώς θεωρούμενον», τον οποίο είχε χρησιμοποιήσει στην πρώτη έκδοση του 1802.

3. Πρβλ. Πασχ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000, σ. 403. Ο Κοραής θεωρούσε ήδη το 1823 ότι το έθνος των Ελλήνων (ή «Γραικών») ήταν ήδη «έθνος μόλις ελευθερωμένον από τύραννον ληστήν» (σ. 304) και ότι, συνεπώς, «Δεν έχομεν πλέον να κρινώμεθα από δικαστάς ανόμους εις άνομα δικαστήρια. Εις τα κριτήριά μας μέλλει του λουπού να μας απολήη ή να μας καταδικάζη, όχι άνθρωπος, αλλ' αυτή του νόμου η απροσωπόληπτος φωνή» (σ. 278). Γι' αυτό και πίστευε ότι έπρεπε άμεσα να προλειανθεί το έδαφος για δικαστήρια και δικαστές, στους οποίους, άλλωστε, έκρινε σκόπιμο να αφιερώσει τη δεύτερη έκδοση του έργου του αυτού, αναγράφοντας στη σ. IV τη χαρακτηριστική φράση «Τοις μέλλουσι δικασταίς των Ελλήνων», προφανώς με την προσδοκία ότι το έργο αυτό θα τους βοηθούσε να ασκούν με επιτυχία τα καθήκοντά τους. Επίσης είναι ενδιαφέρον ότι σε ένα σημείο των σχολίων του (σ. 197) ο Κοραής παραθέτει βιβλιογραφία περί θανατικής ποινής, θεωρώντας ότι αυτό «συμφέρει [να γίνει] για τους «μέλλοντας Γραικούς δικαστάς» (πρβλ. και κατωτ., σημ. 37).

4. Δ. Θερειανού, *Αδαμάντιος Κοραής*, τ. Α', Τεργέστη 1889 και φωτοτυπική ανατύπωση από τις εκδ. Κ.Χ. Σπανός, 1997, σ. 323. Ενδιαφέρον έχουν και οι επισημάνσεις του Θερειανού στη σ. 332, όπου αναφέρει αλλοδαπούς και Έλληνες λογίους ασχοληθέντες τον 19^ο αι. με τη μετάφραση του έργου του Μπεκκαρία από τον Κοραή, καθώς και στη σ. 334, όπου προβαίνει σε σύγκριση των γλωσσικών διαφορών ανάμεσα στη μετάφραση του 1802 και σε εκείνην του 1823, όπου αρκετά σημεία τροποποιήθηκαν επί το απλούστερο, π.χ. το «δύναμαι» έγινε συχνά «εμπορώ». Παρόμοια προσέγ-

και μετέφρασε το έργο αυτό με ιδιαίτερη επιμέλεια, έχοντας ως βάση το ιταλικό πρωτότυπο (έκδ. 1774), αλλά με βάση την ταξινόμηση των κεφαλαίων από τον Γάλλο μεταφραστή André Morellet, και χρησιμοποιώντας, επίσης, προς πλήρη κατανόηση του κειμένου, τις διαθέσιμες τότε μεταφράσεις στα γαλλικά και τα αγγλικά (σ. 252, 216, 237-238). Προέβη μάλιστα σε *σημαντικές διευκρινήσεις* των νοημάτων του ιταλικού κειμένου⁵, το οποίο σε ορισμένα σημεία του ήταν εννοιολογικά περιπλοκό ή και ηθελημένα ασαφές, λόγω του περιορισμού της ελευθεροτοπίας που υπήρχε τότε στις περισσότερες ευρωπαϊκές μοναρχίες (σ. 253).

Όμως, ο Κοραΐς δεν αρκέστηκε απλώς να μεταφράσει το έργο του Μπεκκαρία⁶ ή και να παραθέσει δίπλα στο μεταφρασμένο κείμενο παρατηρήσεις σπουδαίων Διαφωτιστών, όπως ο Montesquieu, ο Rousseau, ο Diderot και ο Mirabeau. Σκοπός του υπήρξε επιπλέον να το εμπλουτίσει τόσο με *εκτεταμένα Προλεγόμενα* (είχαν προηγηθεί και άλλα Προλεγόμενα στην πρώτη έκδοση του

γιατη επιχειρεί και η *Ines di Salvo* στη μελέτη της: «L'opera "Dei delitti e delle pene" di C. Beccaria nella traduzione di A. Korais», Atti del IV Congresso Nazionale di Studi Bizantini, (Lecce, Kalimera, 21-24.4.1983, σ. 561-574: 564 επ.), όπου, ακόμη, ερευνά τον βαθμό ποιότητας και το ύφος της μετάφρασης στην οποία προέβη ο Κοραΐς για το έργο του Μπεκκαρία από τα ιταλικά στα ελληνικά.

5. Βλ. ενδεικτικά τις εϋστοχες επισημάνσεις του Κοραΐ προς επεξήγηση νοημάτων του κειμένου του Μπεκκαρία ιδίως στις σ. 181, 182, 203, 214, 216, 218, 237, ενώ υπάρχουν και οιονεί διορθώσεις του κειμένου αυτού στις σ. 191, 194, 235, καθώς και διαφωνίες με τον Μπεκκαρία, π.χ. ως προς το θέμα της ιδιοκτησίας (σ. 219-220). Σημειωτέον ότι ήδη στα Προλεγόμενα της πρώτης έκδοσης (1802) ο Κοραΐς σαφώς διακηρύσσει τον σκοπό «να κάμω την μετάφρασιν σαφεστέραν παρά το πρωτότυπον, το οποίον εις πολλά μέρη είναι σκοτεινόν» (σ. 253).

6. Η μετάφραση αυτή θεωρείται ότι εκπονήθηκε από τον Κοραΐ περί το 1796, «αλλ' έμεινε αργούσα δια την έλλειψιν των προς εκτύπωσιν αναγκαίων χρημάτων (Δ. Θερειανός, ό.π., σημ. 4, σ. 325). Για την περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα εκείνης της εποχής και μετέπειτα, βλ. π.χ. την πτυχιακή εργασία στο Παν. Θεσσαλίας της Μελλομένης Κωστίδη (επίβλεψη από την Καθηγήτρια Νάσια Γιακωβάκη), με θέμα: «Ο Cesare Beccaria, ο Ιταλικός & ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», Βόλος, ακαδ. έτος 2007-2008 (προσβάσιμη στο διαδίκτυο), σ. 64 επ.

1802), όσο και με ποικίλα δικά του σχόλια (τα ονόμασε «Σημειώσεις») σε κάθε σχεδόν σελίδα του έργου.

Οι επιπρόσθετες αυτές αναπτύξεις του Κοραΐ (Προλεγόμενα και Σχόλια) έχουν αξιολογηθεί από τον Γεώργιο Βαλέτα⁷ ως ιδιάζουσας σημασίας: «Αποτελούν ένα από τα πιο ζωντανά δοκίμια του Κοραΐ [...] Έχουν τη σφραγίδα μιας τολμηρής φιλοσοφικής σκέψης, που αγκαλιάζει με τη στοργή της την ανορθωτική όλο το έθνος, όλα τα νιάτα του. Βλέπουμε ότι η ιδέα της λευτεριάς συνταιριάζεται και δολιχοδρομεί με την αναγέννηση, με την ευνομία και εξευγένιση – με την έξοδο από τη βαρβαρότητα». Ωστόσο, οι αναπτύξεις αυτές ελάχιστα έως τώρα έχουν τύχει συνολικής ανάλυσης, συστηματοποιημένης ανάδειξης και αποτίμησης⁸,

7. Γ. Βαλέτας, Προλόγισμα στην παρουσίαση της μετάφρασης από τον Κοραΐ του έργου του Μπεκκαρία, σε: Γ. Βαλέτας, Κοραΐς, Απαντα τα Πρωτότυπα Έργα, τ. Α1, Αθήνα: εκδ. Δωρικός χ.χ. (1964), σ. 88-89: 89.

8. Τα βασικότερα έργα για προσέγγιση των αναπτύξεων του Κοραΐ ως προς το έργο του Μπεκκαρία, αλλά με έμφαση κυρίως στα φιλολογικά στοιχεία της μετάφρασης ή στην ποινολογική του προσέγγιση, και όχι τόσο στις απόψεις του για τα στοιχεία μιας ευνομούμενης πολιτείας, είναι: (α) η προαναφερθείσα εργασία της *Ines di Salvo* «L'opera "Dei delitti e delle pene" di C. Beccaria nella traduzione di A. Korais», Atti del IV Congresso Nazionale di Studi Bizantini, (Lecce, Kalimera, 21-24.4.1983, σ. 561-574, (β) η προαναφερθείσα πτυχιακή εργασία της Μελλομένης Κωστίδη (επίβλεψη από την Καθηγήτρια Νάσια Γιακωβάκη), με θέμα: «Ο Cesare Beccaria, ο Ιταλικός & ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», Βόλος, ακαδ. έτος 2007-2008 (προσβάσιμη στο διαδίκτυο), καθώς και (γ) η συμβολή της Παναγ. Ξηρογιάννη «Ο Κοραΐς – ο Μπεκκαρία – ο Φουκώ: "Η ίαση και η ποινή"», στα Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βουκουρέστι, 2-4.6.2006), με θέμα: «Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα», τ. Α', σ. 299-307.

Σε έναν ευρύτερο ομόκεντρο κύκλο, με έμφαση πλέον στις ιδέες του Κοραΐ περί Νόμων και Δικαιοσύνης, θα μπορούσαν να ενταχθούν: (α) η μελέτη του *Οδυσσέα Σπλαχή* «Σκέψεις για το Πολίτευμα και το Δίκαιο στο Στοχασμό του Αδαμαντίου Κοραΐ», περ. Ραδάμανθους (του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου), τχ. 17, Καλοκαίρι 2010, σ. 168-177, (β) η συμβολή του Παν. Χ. Νούτσου «Από τη "φυσική" ζωή στην "πολιτική κοινωνία": θέσεις της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Κοραΐ», στα «Πρακτικά Συνεδρίου (Χίος, 11-15.5.1983), με θέμα: "Κοραΐς και Χίος", τ. Α', Αθήνα

μολονότι αποκαλύπτουν εν τέλει ένα πλήρες σύστημα θεμελιωδών αρχών για ευνομούμενες πολιτείες και μάλιστα αρχών που τεκμηριώνονται με πηγές από αρχαίους και νεότερους συγγραφείς⁹. Πρόκειται για αναπτύξεις που εκτείνονται πραγματι από τις *βασικές αξίες της Δικαιοσύνης, της Ελευθερίας και της Ισότητας*, έως τις συναφείς έννοιες της Ευδαιμονίας και της Κοινωνικής Ειρήνης. Συνάμα όμως προσεγγίζονται και κομβικές έννοιες ενός νομικού συστήματος, όπως ο (ποινικός) Νόμος, η Ποινή, η λειτουργία της θεσμικής Δικαιοσύνης και του Νομοθετείν, καθώς και οι γενικές αρχές μιας αποτελεσματικής Αντεγκληματικής Πολιτικής, με έμφαση στην Κοινωνική Πρόληψη.

II. Οι αναπτύξεις του Κοραή για τη Δικαιοσύνη και την Ευνομία

Οι αναπτύξεις αυτές του Κοραή εξ αφορμής του έργου του Μπεκκαρία είναι σκόπιμο να ιδωθούν εδώ, όπως λέγει και ο ίδιος στα Προλεγόμενά του για τη δεύτερη έκδοση του Μπεκκαρία (σ. 267), σε συσχετισμό με εκείνες δύο άλλων κειμένων του, δηλ. των όσων γράφει στα Προλεγόμενά

1984, σ. 207-213, και, (γ) από την παλαιότερη βιβλιογραφία, η εργασία του Στάμου Παπαφράγκου «Ο Αδαμάντιος Κοραής περί Δικαίου και Δικαιοσύνης», στον συλλογικό τόμο: Η εκατονταετηρίς του Αδαμαντίου Κοραή. Λόγοι εκφωνηθέντες και πεπραγμένα της επιτροπής του εορτασμού, Αθήναι, τυπογρ. «Εστία», 1935, σ. 107-123. Σημειώτεον ότι η εργασία του Παπαφράγκου στηρίζεται κυρίως στις αναπτύξεις του Κοραή για το έργο του Μπεκκαρία και συνεπώς αποτελεί την πρώτη και ίσως, -εν μέρει μαζί με την ανωτέρω εργασία του Οδ. Σπαχή- τη μοναδική έως τώρα προσπάθεια ad hoc ανάλυσης αυτών των αναπτύξεων υπό των πρίσμα των δικαϊκών θεσμών και της Ευνομίας.

9. Οι παραπομπές αυτές του Κοραή σε αρχαίους και νεότερους συγγραφείς δεν είχαν μόνο την έννοια μιας τεκμηρίωσης και επιρρωσης των απόψεών του, αλλά απέβλεπαν, επίσης, όπως σημείωσε ο Κοραής ήδη στα Προλεγόμενα της πρώτης έκδοσης (σ. 254) «να διεγείρω τους νέους του Ελληνικού γένους εις ζήλον της προγονικής αυτών δόξης, βλέποντας, ότι των επιστημών, όσαι φωτίζουν σήμερον την Ευρώπην, τα πρώτα σπέρματα και στοιχεία εγεννήθησαν εις την πατρίδα των, και σώζονται εις τα βιβλία των Ελληνικών συγγραφέων. Είναι καταισχύνη μας, ενώ οι ξένοι τα φυτεύουν, τα καλλιεργούν, τα αυξάνουν εις μεγάλα δένδρα, και τρέφονται με τους καρπούς των, ημείς μηδέ να εξεθώμεν, ότι αυτά είναι πραγματική ημών κληρονομία».

του για τα «Ηθικά Νικομάχεια» και για τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη, όπου και πάλι αναφέρεται διεξοδικά στην έννοια της Δικαιοσύνης, στον τρόπο θεσμοθέτησης και απονομής της, καθώς και στην ηθική διάσταση της Πολιτικής¹⁰.

Την παρουσίαση αυτών των αναπτύξεων του Κοραή σε ενιαίο, συστηματοποιημένο κείμενο επιχειρώ στις σελίδες που ακολουθούν, *παραπέμποντας* πρωτίτως και χωρίς άλλη ένδειξη στις σελίδες του έργου: *Cesare Beccaria*, Περί Αδικημάτων και Ποινών, Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 1988, με εισαγωγικό μου σημείωμα για το έργο αυτό του Μπεκκαρία. Επίσης, για τα Προλεγόμενα του Κοραή στα άλλα δύο έργα του Αριστοτέλη ισχύουν για τις παραπομπές τα όσα αναφέρθηκαν ήδη στη σημ. 1, δηλ. όταν υπάρχει η ένδειξη Κοραής/Μπίρης, I, αυτή αναφέρεται στο έργο: Α. Κοραή, Απαντα, τ. Β', Ο Κοραής και το 21, Αθήνα, εκδ. Μπίρη, 1970, σ. 303-355 (Προλεγόμενα στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη, 1821), ενώ η ένδειξη Κοραής/Μπίρης, II, αφορά το ίδιο έργο, αλλά ως προς τις σελίδες 356-396 (Προλεγόμενα στα «Ηθικά Νικομάχεια» του Αριστοτέλη, 1822). Τα κείμενα αυτά των Προλεγομένων έλεγξα -όπου υπήρχε ανάγκη- και στο πρωτότυπο της αρχικής έκδοσης, όπως αυτή έχει ψηφιοποιηθεί από το Πανεπιστήμιο Κρήτης μέσω του ιστότοπου anemi (anemi.lib.uoc.gr)¹¹. Στον ίδιο ιστότοπο έχουν αναρτηθεί και οι

10. Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη το γεγονός ότι στην τρίτη, μεταθανάτια έκδοση του έργου του Κοραή για τον Μπεκκαρία το έτος 1842 προστέθηκαν στο τέλος του έργου και τα Προλεγόμενα του Κοραή για τα «Ηθικά Νικομάχεια» του Αριστοτέλη. Όπως, δε, έγραψε εν κατακλείδι (σ. ζγ') ο επιμελητής αυτής της τρίτης έκδοσης Χαρ. Π. Σοφιανόπουλος, γιος του αγωνιστή της Επανάστασης ιατρού Παν. Σοφιανόπουλου, η προσθήκη αυτή έγινε «προς κατάληψιν περισσότεραν των ιδεών και γνώσεων του Συγγραφέως [=Κοραή]».

Επισημαίνεται ότι η έκδοση αυτή, που είναι εξαιρετικά καλαισθητή από άποψη εκτύπωσης και βιβλιοδεσίας, φυλάσσεται στη «Γεννάδειο Βιβλιοθήκη», όπως άλλωστε και τα περισσότερα από τα άλλα έργα που συμβουλευθήκα για την εκπόνηση αυτής της εργασίας. Διαδικτυακά, η έκδοση του 1842 έχει αναρτηθεί από την anemi στον ιστότοπο: file:///C:/Users/nestor/Downloads/downloaded%20(44).pdf

11. Χρήσιμο είναι να επισημανθεί ότι τόσο η μετάφραση του Μπεκκαρία με τα Προλεγόμενα των δύο εκδόσεων και τα σχόλια του Κοραή, όσο και τα Προλεγόμενά του στα «Πολιτικά» και στα «Ηθικά Νικομάχεια»

δύο εκδόσεις με τη μετάφραση και τα σχόλια του Κοραή για το έργο του Μπεκκαρία.

Σημειώνεται ότι στην παρούσα μελέτη έχουν επιλεγεί μόνο τα σημεία εκείνα του κοραϊκού έργου που αφορούν ευθέως το όραμα του εμβληματικού Διδασκάλου για τα *συστατικά στοιχεία μιας ευνομούμενης πολιτείας*. Επομένως, δεν προσεγγίζονται παράπλευρα ζητήματα ποινικής δικονομίας (π.χ. τεκμήριο αθωότητας στη σ. 186 και η προφυλάκιση [=προσωρινή κράτηση] στη σ. 179) ή ειδικού μέρους του ποινικού κώδικα (π.χ. τα αδικήματα της ψευδομαρτυρίας και της συκοφαντίας στις σ. 182 και 185), ή και συνταγματικού δικαίου και διοικητικής δομής (π.χ. αριθμός υπουργών σε μια κυβέρνηση ή και αυλικών, τους οποίους ο Κοραής αποκαλεί «κολάους»: σ. 305), δεδομένου ότι αυτά εκτίθενται αυτοτελώς στα σχόλια του Κοραή για το έργο του Μπεκκαρία και μπορούν σε ορισμένες περιπτώσεις να εντοπισθούν μέσω του εκεί Ευρετηρίου.

Οπωσδήποτε, οι αναπτύξεις του Κοραή που θα μας απασχολήσουν εδώ εμφορούνται από το πνεύμα και τις αρχές του Διαφωτισμού, του οποίου ο Κοραής υπήρξε διαπρύσιος κήρυκας και επιφανής εκπρόσωπος της νεοελληνικής του εκδοχής, με βασικό του πρόταγμα να συνδεθεί η αρχαία ελληνική σοφία με το ορθολογικό και φιλελεύθερο πνεύμα της τότε νεωτερικής Ευρώπης¹². Οι παρατηρή-

του Αριστοτέλη, έχουν δημοσιευθεί σε φωτοτυπική ανατύπωση και από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης στο τετράτομο έργο «Αδ. Κοραή, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς» και συγκεκριμένα, αντιστοίχως, στους τόμους Δ', 1995, σ. 35-139 (Μπεκκαρίας), τ. Β', 2006 (ανατ.), σ. 601-746 (Πολιτικά), και τ. Γ', 1990, σ. 7-83 (Ηθικά Νικομάχεια). Η έκδοση αυτή του ΜΙΕΤ είναι βέβαια άψογη, αλλά στην παρούσα μελέτη προτιμήθηκε να χρησιμοποιηθεί η έκδοση Μπίρη, όπου τα Προλεγόμενα των δύο έργων του Αριστοτέλη ευρίσκονται ενοποιημένα σε ένα τόμο, πράγμα που καθιστά ευκολότερη την εδώ βιβλιογραφική τους παραπομπή, αλλά και τη μελέτη τους από τον αναγνώστη.

12. Κατά ένα τρόπο, ο Κοραής εξέφρασε με εξαιρετικό τρόπο το νεωτερικό πνεύμα της εποχής του, γι' αυτό άλλωστε και είχε τόσο μεγάλη απήχηση στους συγχρόνους του ως «ηγετική και πληθωρική παρουσία» [...] σε ένα «κοινό που διεκδικεί να χειραφετηθεί από παραδοσιακές εξαρτήσεις», σύμφωνα με την ωραία διατύπωση της Νάσιας Γιακωβάκη στη μελέτη της «Οι μεταμορφώσεις του Παπατρέχα και η διαμόρφωση μιας ελ-

σεις όμως του Κοραή, όπως περιέχονται στις αναπτύξεις του, μαρτυρούν μιαν ιδιαίτερη *ανεξαρτησία γνώμης* σε σχέση με τις απόψεις άλλων σπουδαιών Διαφωτιστών, όπως ο Montesquieu, ο Rousseau και ο ίδιος ο Μπεκκαρία (π.χ. για τον Montesquieu βλ. σ. 227, 238). Εντύπωση προκαλεί μάλιστα το γεγονός ότι σε ένα βασικό ζήτημα του Διαφωτισμού, όπως είναι το λεγόμενο Κοινωνικό Συμβόλαιο, ο Κοραής διαφωνεί ευθέως με τον Ρουσσώ¹³, (όπως και με τους προγενέστερους στοχαστές Hobbes και Locke -σ. 164 επ.) και διατυπώνει τη δική του άποψη, επάνω στην οποία στηρίζει άλλωστε και όλο το εποικοδόμημα του νομικού του συστήματος.

III. Η σημασία του Κοινωνικού Συμβολαίου για τη θεμελίωση της Δικαιοσύνης

Συγκεκριμένα, το Κοινωνικό Συμβόλαιο, ή -με τη διατύπωση της μετάφρασης (σ. 168)- το «Πολιτικόν Συνάλλαγμα», αποτελεί κατά τον Κοραή το θεμέλιο της συμβίωσης στις ανθρώπινες κοινωνίες, όταν αυτές εξέρχονται από την άγρια κατάστασή τους και προσλαμβάνουν μια κάπως πολιτισμένη μορφή. Οι άνθρωποι αισθάνονται τότε την ανάγκη να ενωθούν με σκοπό να ζήσουν όλοι μαζί «όσον το δυνατόν ευδαιμόνως»¹⁴ και να δημιουργήσουν

ληνικής κοινής γνώμης στη δεκαετία του 1810», σε: Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης. Μνήμη Παν. Μουλλά, με θέμα: «Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως Σήμερα», Αθήνα: εκδ. Σοκόλη-Κουλεδάκη, 2014, σ. 163-176: 169.

13. Ωστόσο, η διαφωνία του αυτή αφορά μόνο το συγκεκριμένο θέμα του Κοινωνικού Συμβολαίου. Σε ένα γενικότερο επίπεδο, τόσο το 1802, όσο και το 1823, οπότε έγινε η πρώτη και η δεύτερη έκδοση της μετάφρασης του Μπεκκαρία, ο Κοραής θεωρείται ότι είχε ασπασθεί απόψεις που απηχούσαν τον λεγόμενο ριζοσπαστικό ουμανισμό και που θα μπορούσαν να τον εντάξουν στον κύκλο ιδεών του Rousseau -βλ. Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Κοραή. Πρόταση ερμηνείας, από: Δήμερο Κοραή (1983) με θέμα: «Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή», Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1984, σ. 102-112, ιδίως σ. 106-109 και σημ. 12 & 17 (προσβάσιμο και στο διαδίκτυο).

14. Με εναργή τρόπο, ο Κοραής συνδέει το Κοινωνικό Συμβόλαιο με την Ελευθερία, τη Δικαιοσύνη και την κοινωνική ειρήνη, ως εξής: «...Αληθινήν ελευθερί-

νόμους οι οποίοι να συνιστούν την εγγύηση «την οποίαν δίδουν εις προς τον άλλον οι πολίται να μην αδική κανείς κανένα» (σ. 166).

Πυρήνας αυτού του «Πολιτικού Συναλλάγματος» είναι, λοιπόν, οι *Νόμοι*, που πρέπει να θεσπίζονται με κοινή συγκατάθεση και να αποβλέπουν στην κοινή ωφέλεια (σ. 158). Η *κοινή συγκατάθεση* παρέχει τη νομιμοποίηση που απαιτείται σε μια ευνομούμενη πολιτεία για να γίνονται σεβαστοί από τους πολίτες και να τηρούνται οι νόμοι της. Η δε *κοινή ωφέλεια* χρωματίζει το περιεχόμενο των νόμων με ένα στοιχείο υπέρβασης των προσωπικών συμφερόντων και επιδίωξης στόχων, που είναι επωφελείς ταυτόχρονα και στους πολλούς και στον καθένα χωριστά¹⁵, με τελικό σκοπό την επίτευξη μιας κοινά αποδεκτής ευδαιμονίας¹⁶ σε κοινωνικό και ατομικό επίπεδο¹⁷.

αν τότε μόνον έχει ο πολίτης, όταν την μεταχειρίζεται με τρόπον, ώστε να μην εμποδίξη άλλου συμπολίτου κανενός ελευθερίαν· και τότε μόνον εμπορεί να την φυλάξη, όταν σεβάζεται και τους συμπολίτας του ως ελευθέρους. Η άκρατος ελευθερία ευρίσκεται εις την κατάστασιν της φύσεως· και δια να ελευθερωθώσιν από τους καθημερινούς πολέμους και τας εις αλλήλους αδικίας, όσας η τοιαύτη ελευθερία γεννά, ενώθησαν οι άνθρωποι εις πολιτικές κοινωνίας, και ηναγκάσθησαν να θυσιάση μικρόν καθέννας μέρος της ακράτου ελευθερίας, δια να φυλάξη το υπόλοιπον με ειρήνην. Δια τούτο ωνόμασαν προσφύεστατα την δικαιοσύνην θυγατέρα της ανάγκης και μητέρα της ειρήνης» (Κοραής/Μπίρης, I, σ. 328 –πρβλ. και αυτόθι, σ. 350 και σημ. 1, όπου γίνεται σχτ. παραπομπή στην επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Εφεσίους, στ' 14).

15. Ευνόητο ότι, υπό το πρίσμα αυτό, ο Κοραής καταδικάζει διαρρήδην τους λεγόμενους «φωτογραφικούς» νόμους, όσους δηλ. αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση μεμονωμένων συμφερόντων υπέρ προσώπων ή και ομάδων πίεσης. Όπως μάλιστα τονίζει, «όστις [...] νόμος αναφέρεται εις ένα μόνον πολίτην είναι ανομία, όχι νόμος» (σ. 169, με παραπομπή και στη σολώνεια νομοθεσία σύμφωνα με τον Δημοσθένη στον λόγο του Κατ' Αριστοκράτους, § 86· το ίδιο και στον λόγο του Δημοσθένη Κατά Τιμοκράτους, § 59).

16. Η *ευδαιμονία*, κατά τον Κοραή, «είναι όχι μόνον να ζη, αλλά και να αισθάνεται [κανείς] την ηδονήν της ζωής, ηδονήν προξενουμένην από την απόλαυσιν των αγαθών του βίου, από την τιμήν, την εύνοιαν και την ευεργεσίαν την παρά των ομοίων του· όλα καλά, κρεμώμενα απ' άλλους, εκ των οποίων να τα λάβη δεν εμπορεί [κανείς], αν δεν ανταποδίδη και αυτός τα όμοια προς τους άλλους» (Κοραής/Μπίρης, II, σ. 363).

17. Η ατομική ευτυχία συναρτάται έτσι με την κοι-

Επομένως, κατά την αντίληψη του Κοραή, η *υποταγή στους νόμους από άρχοντες και αρχόμενους* (Κοραής/Μπίρης, II, σ. 357, 391) ενδυναμώνει την αρετή, διασφαλίζει μια κοινωνική ειρήνη, που κατοχυρώνει την ελευθερία ως θυγατέρα της ευνομίας¹⁸ (σ. 290 και 310), και αποτρέπει τις αδικίες μεταξύ των πολιτών, καθέννας από τους οποίους διαφορετικά θα επιχειρούσε, λόγω του πάθους της φιλαυτίας, να επιβάλλει στους άλλους τον δικό του νόμο (σ. 299). Η καταφρόνηση των νόμων θα οδηγούσε έτσι, κατά τον Κοραή, σε μια κοινωνία που θα θύμιζε αγέλη θηρίων ή και αρχέγονων ανθρώπων (σ. 242), άρα σε μια κοινωνία δουλείας (σ. 237, 239).

Οι νόμοι αποτελούν συνεπώς την εγγύηση για τα δικαιώματα που έχει ο καθέννας και που δεν μπορούν να του τα υφαρπάξουν οι άλλοι (σ. 166). Από την άποψη αυτή, *οι Νόμοι συνιστούν το βασικό εργαλείο της Δικαιοσύνης κατά της αδικίας* και ευνοούν κυρίως όσους είναι πιο ευάλωτοι σε αυτήν, δηλ. τους ασθενέστερους (σ. 161 και 166)¹⁹.

Περαιτέρω, ο Κοραής, επιχειρώντας να εμβάθυνει περισσότερο στις έννοιες των Νόμων και της Δικαιοσύνης, ανατέμνει το ειδικότερο περιεχόμε-

νωνική ευταξία, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη, αλλά και των Διαφωτιστών, σε μια παράλληλη σύγκλιση των επιδράσεών τους επί του Κοραή –πρβλ. Παν. Νούτσο (ανωτ., σημ. 8, σ. 219 επ.).

18. Κατά τον Κοραή, «της αρετής το φυτόν ούτε βλαστάνει ούτ' αυξάνει, αν δεν έχη γεωργόν την ελευθερίαν· και η *ελευθερία είναι θυγάτηρ της ευνομίας*» (Κοραής/Μπίρης, II, σ. 3). Επίσης, από μια παρεμφερή σκοπιά, «η ελευθερία δια να ήναι μόνιμος πρέπει να στηρίζεται εις την δικαιοσύνην και την ισότητα των πολιτών, ισότητα τοιαύτην, ώστε ν' απολαμβάνη καθέννας απ' αυτούς ούτε πλειότερον ούτ' ολιγώτερον απ' ό,τι τον πρέπει» (Κοραής/Μπίρης, I, σ. 308).

19. Ωστόσο, η στήριξη αυτή των νόμων προς τους ασθενέστερους έχει κατά τον Κοραή μια σημαντική προϋπόθεση: να μη «*παραβλέπωσι* [...] [οι νόμοι] τας αδικίας τούτων [=του αδύνατου και του πτωχού], σπλαγχνιζόμενοι την αδυναμίαν και πτωχείαν των». Μάλιστα, αμέσως μετά, ο Κοραής επισημαίνει με τονισμένα από τον ίδιο γράμματα: «*Μην ελπίζωσι μήτε Πολιτεία, μήτε Βασιλεία να εντυχήσωσι, χωρίς την ακριβεσάτην της ισονομίας φυλακήν [=τήρησιν]*» –βλ. Αδ. Κοραή, Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους, επιμ. Θεμ.Π. Βολίδου, Εν Αθήνας, 1933, σ. 21 (υπό § γ') (το έργο αυτό εκδόθηκε εκ νέου το 2018 από το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων με επιμέλεια και εισαγωγή Πασχάλη Κιτρομηλίδη).

νό τους. Διαπιστώνει, δε, ότι και οι δύο αυτές έννοιες, *Νόμος και Δικαιοσύνη*, είναι ισοδύναμες και ιδίως έχουν ένα κοινό στοιχείο κατανομής και επιμερισμού. Συνιστούν, δηλ., μια κατανομή στους πολίτες βαρών και αγαθών (μεταξύ των οποίων, αντιστοιχώς, οι φόροι²⁰ και η ιδιοκτησία: σ. 222-223²¹), με γνώμονα την κοινή ωφέλεια. Συγκεκριμένα, όπως λέγει ο Κοραΐς, που ήταν και κορυφαίος γλωσσολόγος, «από το *νέμω*, το οποίον σημαίνει μοιράζω, παράγεται ο Νόμος· διότι πρώτον μεν μοιράζει εις όλους τους πολίτας δικαίως τας εκ της πολιτικής κοινωνίας ωφελείας, έπειτα τους εμποδίζει να βλάπτωσιν τον άλλον, αναγκάζων τον αδικήσαντα να πληρώση την ζημίαν προς τον αδικηθέντα. Και αυτή δε η *Δίκη* και το *Δίκαιον*, παράγονται από την λέξιν *Δίχα*, όθεν το *Διχάζω*, ήγουν μερίζω» (σ. 159, με παραπομπή και στα «Ηθικά Νικομάχεια» του Αριστοτέλη, Ε' 7, 1132 a 36-38).

IV. Η κατ' αξίαν ισότητα και η αντιμετώπιση της αδικίας

Πώς όμως μπορεί να γίνει αυτή η κατανομή, ώστε να είναι δίκαιη και να δίδεται στον καθένα η οφειλόμενη από την κοινωνία «της ευδαιμονίας μερίς» (σ. 230); Η απάντηση του Κοραΐ σε αυτό το κρίσιμο ερώτημα είναι ότι η κατανομή αυτή θα πρέπει να γίνεται με θεμέλιο την κατ' αξίαν ισότητα ή αναλογία, διότι μόνον έτσι αποφεύγεται η δυσανεξία των πολιτών και ο κλονισμός της πολιτείας (σ. 158, 285, 316 επ.)²². Ειδικότερα, η κατανομή αυτή ενδεικνύεται να πραγματώνεται όχι με βάση τον πλούτο ή τις προγονικές περιγαμηνές των τίτλων ευγενείας (σ. 215 επ., 239, 284 επ.)²³, αλλ' αποκλει-

στικά και μόνο με βάση τις αρετές²⁴ του κάθε ανθρώπου (σ. 206, 207) και τη συνεισφορά του «εις κοινήν όλου του γένους ωφέλειαν» (σ. 284 και Κοραΐ/ Μπίρη, ΙΙ, σ. 378). Ο νομοθέτης θα πρέπει, λοιπόν, σε κάθε ανακόπτον ζήτημα να μην ευνοεί μονόπλευρα τους εύπορους και ευπατρίδες πολίτες, αλλ' ούτε τους άπορους και αδύναμους, καθώς αυτοί αποτελούν, κατά τον Κοραΐ, τις δύο επιρρεπείς σε αδικία κοινωνικές τάξεις²⁵, αυτές που ο Κορα-

ντι στους ευγενείς και τα εκ γενετής προνόμιά τους. Τους θεωρούσε ότι με τους τίτλους τους επιχειρούν «να σκεπάσωσι την ασχημίαν των με των άλλων [=των προγόνων] την λαμπρότητα, και να κατασιγάσωσι την περί αυτών ατυχεστάτην φήμην με της πατραγαθίας τους κρότους». Μάλιστα προχωρούσε έτι περαιτέρω, λέγοντας με δηκτικό τρόπο ότι «ο εκ μνημάτων ευγενής [...] αρπάζει τας εις άλλους χρεωστούμενας τιμάς και ωφελείας· σπουδάζει να άρχη μεταξύ των ομοίων του, ουδ' υποτάσσεται εις τον αυτόν μ' εκείνους ζυγόν των νόμων...» (σ. 273-274).

24. Ως «αρετές» ο Κοραΐς εννοεί, υποδηλώνοντας αντίστοιχες σκέψεις από τη γεωμετρική ισότητα του Αριστοτέλη (Ηθικά Νικομάχεια, Ε' 1131 β 15 επ), και του Πλάτωνα στον διάλογό του «Γοργίας» (508a) και στους «Νόμους» του (Στ', 757 a επ.), το να συμμετέχουν οι πολίτες στην ευδαιμονία ανάλογα «με τας σωματικές και διανοητικές καθενός δυνάμεις, με την καθενός φιλοπονίαν και επιμέλειαν» (σ. 159, πρβλ. 317 επ.). Στις παραπομπές αυτές θα προσθέταμε και το σχετικό χωρίο από τον Αρεοπαγίτικο του Ισοκράτη, § 21.

Για την έννοια της γεωμετρικής ισότητας, την οποία ρητά αναφέρει και ο Κοραΐς (σ. 159 επ.), βλ. π.χ. Νέστωρ Κουράκης, Κοινωνική Δικαιοσύνη, Αθήνα: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2017, σ. 103 επ. και 67 επ.· επίσης, στο ίδιο αυτό έργο, σ. xii και σημ. 8, βλ. και τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Πέτρου Παραρά για την ομόκεντρη έννοια των «ικανότητων» (capacities, carabilities), ως στοιχείο μιας κατ' αξίαν διαφοροποίησης στην κοινωνική κινητικότητα.

25. Τουτό ιδίως όταν μια κοινωνία βρίσκεται σε κατάσταση δουλείας: (Κοραΐς/Βεκκαρίας, σ. 216-217 και Κοραΐς/Μπίρης, Ι, σ. 312). Γενικότερα, για τους πλούσιους και τους ευγενείς, ο Κοραΐς έχει τη γνώμη πως, όταν τους λείπει η παιδεία και η αρετή, προβαίνουν σε αδικίες λόγω της τάσης τους να επεκτείνουν συνεχώς την εξουσία τους εις βάρος των άλλων και να τους καταδυναστεύουν (σ. 258, 275, 327-328), ενώ και για τους πτωχούς δεν έχει καλύτερη γνώμη, καθώς θεωρεί ότι αυτοί, παρασυρόμενοι από δημαγωγούς και με λάβαρο μια μονόπλευρη ισότητα, δημιουργούν στην πολιτεία αναταραχή και στάσεις (σ. 167, 239 επ.).

Και στις δύο αυτές περιπτώσεις πολιτών, ο Κοραΐς θεωρεί το έδαφος πρόσφορο για αδικίες όταν οι ψυχές

20. Ως προς το πώς πρέπει να φορολογούνται κατά τον Κοραΐ οι πολίτες σε μια ενομούμενη πολιτεία, βλ. επίσης Κοραΐς/Μπίρης, ΙΙ, σ. 372 και Αδ. Κοραΐ, Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα (βλ. προηγηθείσα υποσημείωση), σ. 35-37 (υπό § η').

21. Για τις ιδέες του Κοραΐ περί ιδιοκτησίας, βλ. και τις σχετ. αναπτύξεις του στις «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα», ό.π., (σημ. 19), σ. 32-34 (υπό § ζ').

22. Κατά την ωραία διατύπωση του Κοραΐ, «όταν η πολιτεία δεν στηρίζεται εις την ισότητα, εξανάγκης έχει να κλονήται αδιαλείπτως, εωσόυ να πέση και να καταπλακώση και τους φίλους της ισότητος και τους εχθρούς» (σ. 285).

23. Ο Κοραΐς είναι γνωστό ότι είχε απέχθεια απέναν-

ής ονομάζει αντίστοιχα *ολιγαρχικούς και δημοτικούς* (σ. 301-303, 310). Αντιθέτως, είναι αναγκαίο ο νομοθέτης να λειτουργεί εξισορροπητικά ή και κατευναστικά προς αυτές τις τάξεις (σ. 253-254, 301) και συνάμα να ενισχύει την μεταξύ των δύο άλλων τάξεων ευρισκόμενη *μεσαία τάξη*, που αποτελεί, κατά τον Κοραή, το προπύργιο της κοινωνικής ειρήνης²⁶.

Πέρα όμως από τη ρύθμιση τέτοιου είδους νομοθετικών ζητημάτων, ο νομοθέτης και οι άρχο-

των ανθρώπων δεν είναι «άδολοι, ανοικταί και φωτειναί» (σ. 241), όταν «έχει εξορισθεί η προς αλλήλους αγάπη» (σ. 240) και όταν, αντίθετα, επικρατούν «η απιστία, η αδυναμία και η μικροφροσύνη», καθώς τότε οι άνθρωποι γίνονται «ψεύδοι, υποκριταί, μικροπρεπείς, ανελεύθεροι, μισάνθρωποι και παντάπασι ανεπιτήδευτοι να συνοικώσι και να συμπολιτεύωνται μετ' αλλήλων» (σ. 184, με παραπομπή σε Πλάτωνα «Νόμους», Ζ' 791 d). Ειδικότερα μάλιστα όσον αφορά το πλήθος των πολιτών, ο Κοραής θεωρεί ότι οι αδικίες δημιουργούνται όταν οι πολίτες αυτοί δεν γνωρίζουν τα ακριβή όρια της ελευθερίας τους, οπότε μεταπίπτουν είτε σε δουλεία, είτε σε αναρχία (Κοραής/Μπίρης, I, σ. 315). Είναι, δε, κατά τον Κοραή ελευθερία το «να πράσσει [κανείς] ανεμποδίστως, όχι ό,τι θέλει, αλλ' ό,τι συγχωρούν οι νόμοι» (αυτόθι, σ. 327).

26. Προφανώς τη *μεσαία τάξη* (ή «μέσων τάξιν», όπως την ονομάζει), ο Κοραής δεν την εννοεί ως προπύργιο κοινωνικής ειρήνης μόνον από οικονομική άποψη, αλλά κυρίως από την ψυχολογική σκοπιά μιας στάσης ζωής που βιώνεται με το αριστοτελικό πρότυπο της «μεσότητας» (σ. 178). Τούτο σημαίνει ότι ο πολίτης ζει χωρίς μεγάλες υλικές απαιτήσεις (σ. 169, με παραπομπή στον *Επίκτητο* από απόσπασμά του -υπ' αριθ. 76- στον *Στοβαίο*) και χωρίς τάσεις για σπάταλη διαβίωση, που τις θεωρεί ως ένδειξη δουλοπρέπειας και ανελευθερίας (σ. 176, 240). Άρα, η μεσαία τάξη απαρτίζεται, όπως επεσήμανε και ο Αριστοτέλης («Πολιτικά», Δ' 11, 1295b 44 επ.), από πολίτες με μέτρια περιουσία αλλ' ικανή να καλύπτει όλες τις (μέτριες) βιούμενες ανάγκες τους, πολίτες, άρα «οι οποίοι δια ταύτην αυτών την μεσότητα δεν φθονούν τους πλουσίους, ουδέ τους πένητας καταφρονούν, ως δεν έχουν να φοβούνται ούτε τον φθόνον των πενήτων, ούτε των πλουσίων την καταφρόνησιν» (Κοραής/Μπίρης, I, σ. 303 -πρβλ. και αυτόθι, σ. 332 και σημ. 2). Περαιτέρω, για τον Κοραή, τόσο οι πλούσιοι όσο και οι φτωχοί, εφόσον οι μεταξύ τους περιουσιακές διαφορές δεν είναι μεγάλες (σ. 157) και εφόσον και οι ίδιοι διαχειρίζονται τη διαβίωσή τους αποφεύγοντας τις υπερβολές και βοηθώντας στο κοινό καλό (π.χ. οι πλούσιοι διαθέτοντας τα χρήματά τους για την ανατροφή των παιδιών τους) (σ. 262), τότε δεν συμβάλλουν σε καταστάσεις αδικίας και ανομίας.

ντες μιας ευνομούμενης πολιτείας ενδείκνυται, *προς περιορισμό της αδικίας* μεταξύ των πολιτών, να προσέξουν ιδιαίτέρως *δύο σημεία*: (α) Να δώσουν έμφαση στην καλή ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών ήδη από την τρυφερή τους ηλικία (σ. 294)²⁷, ώστε αυτά να εγκολπωθούν εγκαίρως το ιδεώδες της Δικαιοσύνης και να διαμορφώσουν μέσα τους μιαν απέχθεια προς την αδικία και (β) Να μη «συγχωρών εις τους υπερέχοντας την κατάχρησιν της υπεροχής, εις δε τους υπερεχομένους [να] δίδωσιν άδειαν, εις τον υπηρέτην, να γενή οικοδεσπότης, εις τον μισθωτόν μισθοδότης, εις τον σήμερον αρχόμενον, να εκλεχθή αύριον άρχων ή δικαστής, και απλώς εις καθένα, να μεταβάλη εις το κάλλιον δια της εργατικής και σώφρονος διαγωγής την παρούσαν του κατάστασιν» [αξιοκρατική κοινωνική κινητικότητα] (σ. 319-320).

Μάλιστα, κατά τον Κοραή και τους Διαφωτιστές εκείνης της εποχής, το *ιδεώδες της Δικαιοσύνης* δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στην προάσπιση των συμφερόντων του κάθε μεμονωμένου πολίτη για τον εαυτό του, αλλά να διακτινώνεται και σε γενικότερο *πόλεμο κατά της αδικίας*, και *δη σε τρία ειδικότερα επίπεδα*, σύμφωνα και με σχετική διδασκαλία του Πλάτωνα στους «Νόμους» (Ε' 730 d & e): «Ο κατώτατος [βαθμός] είναι, να μην αδική κανείς κανένα· ο μετ' αυτόν, να μη συγχωρή μηδεις τους άλλους να αδικώσιν· ο ανώτατος, να συντρέχη και να συμβοηθή τους κολάζοντας την αδικίαν» (σ. 312)²⁸, όπως δηλ. συνέβαινε (στην τελευ-

27. Το σημείο αυτό τονίζεται από τον Κοραή και σε ένα άλλο πλησιόχρονο έργο του, τις «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822», ό.π. (σημ., 18), σ. 57 (υπό § κβ'): «Αλλά της ευνομούμενης ελευθέρου πολιτείας η πρώτη φροντίς πρέπει να ήναι η κοινή παιδεία, ήτις συμφέρει να αρχίξη από την παιδικήν ηλικίαν». Επίσης και στους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς» του ο Κοραής επισημαίνει ότι: «...Οι νόμοι τότε μόνον ισχύουσι, τότε μόνον γίνονται των δια τους οποίους ενομοθετήθησαν αληθινή σκέπη και σωτηρία, όταν αι ψυχαι προετοιμασθώσι δια της παιδικής ανατροφής εις το σέβας και την φυλακήν των νόμων» -βλ. Αδ. Κοραή, *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι*, Αθήναι/Αλεξάνδρεια: εκδ. Α. Κασιγόνη (περ. Ερευνα), Οκτώβριος 1928, σ. 20.

28. Ανάλογες σκέψεις αναπτύσσει ο Κοραής και στο προαναφερθέν ανωτέρω έργο του «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822», σ. 131 - 133. Όπως, δε, ορθά επισημαίνεται από τον Οδυσσέα Σπαχή (ανωτ., σημ. 8, σ. 169), με την αντίληψή του αυ-

ταία περίπτωση) και με τη νομοθεσία του Σόλωνα περί «λαϊκής αγωγής» (σ. 212)²⁹. Τελικός σκοπός είναι να γίνει έτσι η Δικαιοσύνη ένα κομμάτι του εαυτού μας, χωρίς το οποίο να μην μπορούμε καν να ζήσουμε, όπως αντίστοιχα συμβαίνει με την τροφή και το νερό, όταν τα στερηθούμε. Γι' αυτό άλλωστε ο Κοραΐς θεωρεί ως υπέρτατη αρετή του ανθρώπου να μεταρσιωθεί αυτός στην κατηγορία των «πεινώντων και διψώντων την δικαιοσύνην, ότι αυτοί χορτασθήσονται», σύμφωνα με τον γνωστό μακαρισμό της Καινής Διαθήκης (Μτθ 5, 6) (σ. 313 επ.). Μάλιστα ο Κοραΐς υπογραμμίζει εδώ το γεγονός ότι μια τέτοια στάση ζωής ενός πολίτη απέναντι στη Δικαιοσύνη είναι «έργον δίκαιον και συμφέρον εν ταυτώ». Και συνεχίζει: «Δίκαιον, διότι κάμνει [ο πολίτης] προς τον γείτονα, ό,τι ελπίζει απ' εκείνον, εάν ευρεθή εις ομοίαν περίστασιν· συμφέρον, διότι σώζων του γείτονος την κατοικίαν, εμποδίζει την πυρκαϊάν να προχωρήσει εις την ιδικήν του» (σ. 315, πρβλ. και σ. 331).

V. Ο ρόλος του (ποινικού) Νομοθέτη στην εμπέδωση της Δικαιοσύνης

Ποιος είναι όμως ο ρόλος του νομοθέτη και ιδίως του ποινικού νομοθέτη στην υλοποίηση ενός τέτοιου ιδεώδους της Δικαιοσύνης; Ποια είναι, δηλ., τα σημεία στα οποία ο νομοθέτης οφείλει να δώσει προσοχή για να επιτύχει το άριστο αποτέλεσμα κατά τη θέσπιση των νόμων;

τή περί Δικαιοσύνης ο Κοραΐς «αμυδρά μας εισάγει σε αυτό που θα αποκαλούσαμε σήμερα “ενεργούς πολίτες”, δηλαδή στους πολίτες που ενδιαφέρονται για τα κοινά, δεν υποστηρίζουν μόνο το συμφέρον τους, αλλά αντιδρούν απέναντι στην αδικία και έχουν λόγο και άποψη για ισονομία και ισοπολιτεία».

29. Πρβλ. για τη λαϊκή αγωγή και: Ιωάννου Δ. Ζέπου, *Νομοθεσία του Σόλωνα*, ανάτυπο από την Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 18 (1971), Εν Αθήναις, 1973, σ. 15 και σημ. 16. Υπενθυμίζεται ότι αντίστοιχος θεσμός για έγερση αγωγής κατά ενεργειών αδικίας που αφορούσαν άλλους πολίτες υπήρχε και στο ρωμαϊκό δίκαιο, με τη λεγόμενη “*actio popularis*”.

Στον αντίποδα της ιδέας να υπερασπίζεται κανείς με σθένος τα δικαιώματα των άλλων κατά της αδικίας βρίσκεται η σωκρατική σκέψη, προάγγελος αντίστοιχων χριστιανικών ιδεών, ότι είναι καλύτερο να αδικείται κανείς παρά να αδικεί: (σ. 254 σημ. 1 με παραπομπή στον πλατωνικό «Γοργία», 469c).

Κυρίως θα πρέπει να καταπολεμήσει ο ποινικός νομοθέτης την *πολυνομία* (σ. 174-175, 239)³⁰ και να περιορισθεί στις *βασικές περιπτώσεις των αδικημάτων*, έχοντας ως οδηγό τον Ορθό Λόγο, που ταυτίζεται με τον Νόμο (σ. 296) και το «της Φύσεως δίκαιον», που κατά τον Επίκουρο ταυτίζεται με τη Δικαιοσύνη³¹ (σ. 167). Οφείλει, δηλ., να αναγάγει ο νομοθέτης σε εγκλήματα μόνον εκείνες τις μορφές προβληματικής συμπεριφοράς, που προκαλούν ή απειλούν βλάβη στους άλλους και διαταράσσουν έτσι σοβαρά την κοινωνική συμβίωση (σ. 235, με παραπομπές στην πλατωνική «Πολιτεία», Δ', 425b και στους πλατωνικούς «Νόμους», Ζ', 788 b).

Αντίθετα, όλα τα ήσσονος σημασίας ζητήματα θα πρέπει, κατά τον Κοραΐ, να αποτελούν απλώς αντικείμενο καλής ανατροφής και κοινωνικής ηθικής. Και τούτο, διότι η αναγωγή τους σε εγκλήματα θα τραυμάτιζε το κύρος του νόμου, ο οποίος θα καταπιανόταν έτσι με τα μικρά και ασήμαντα, ενώ ταυτόχρονα οι «παρανομούντες τα μικρά» ευκολότερα θα τολμούσαν «να παρανομώσι και τα μεγάλα» (σ. 228-229). Με αντίστοιχο σκεπτικό ο Κοραΐς κατακρίνει και τους δικαστές εκείνους, οι οποίοι επιχειρούν να διευρύνουν την ποινική τους εξουσία και στα παραγωγικά αίτια βούλησης ή δράσης ενός εγκληματία: «Όταν η δικαστική αρχή δεν αρκείται να κολάζη τα αδικήματα, αλλ' επιβάλλη ποινάς και εις όλας τα ενδεχομένας αφορμάς των αδικημάτων, τότε και η πατρική αρχή και εξουσία διαστρέφει την ανατροφήν των τέ-

30. Κατά τον Κοραΐ, «οι νόμοι πρέπει να είναι ολίγοι, και τόσοι μόνον, όσους και ο χυδαίος [=απλός] λαός εύκολα δύναται να φυλάσσει και να ενθυμάται. Και αυτός ο ύψιστος Νομοθέτης δεν έδωκε πλην ολίγους νόμους, θεμελιωμένους όλους εις την προς τον πλησίον αγάπην. Αυτούς εφύλασσαν οι Απόστολοι, αυτούς οι διάδοχοι των Αποστόλων, και η όλη αρχαία Εκκλησία. Τίνες τους επολυπλασίασαν; Οι υποκριταί, οι Φαρισαίοι, οι τύραννοι των ψυχών και της συνειδήσεως· αυτοί έκαμαν νόμον έως και την αποδεκάτωσιν του ηδύοσμου, του ανήθου και του κυμίνου [...]. Από τους πολλούς τούτους νόμους, είτε φυλάσσονται, είτε καταφρονούνται, γεννάται εν και το αυτό αποτέλεσμα, η καταφρόνησις των αληθινών νόμων» (σ. 229).

31. Άλλη είναι βέβαια η έννοια του φυσικού δικαίου για όσους διαπνέονται από αυταρχική ή και τυραννική νοοτροπία, καθώς αυτοί το ταυτίζουν με το δίκαιο του ισχυροτέρου, όπως συνέβη και με τον σοφιστή Καλλικλή στον πλατωνικό «Γοργία», 491α επ. (σ. 168).

κνων, και δεν κάμνει πλέον ουδεμίαν διάκρισιν μεταξύ των ωφελίμων και βλαβερών μαθημάτων» (σ. 235).

Και βεβαίως, στην καταπολέμηση της αδικίας και των αδικημάτων, κύριο ρόλο πρέπει κατά τον Κοραή να έχει, στο πλαίσιο της εφαρμοζόμενης πολιτικής και της παιδείας, η *κοινωνική πρόληψη, η εκρίζωση δηλ. των παραγόντων που οδηγούν σε ανομικές καταστάσεις* (λέγοντας π.χ. «όχι» ο νομοθέτης στην ικανοποίηση παράλογων αναγκών –σ. 236-237, 183). Με ρεαλιστικό πνεύμα επισημαίνει έτσι μια γενική αρχή της κοινωνικής αλλά και της αντεγκληματικής πολιτικής: «Είναι ασυγκρίτως μεγαλύτερα ελεημοσύνη να κόπη τις τας αιτίας της πτωχείας, παρά να τρέφη πτωχούς [...]. Αργοί και πτωχοί εκεί μάλιστα ευρίσκονται πολλοί, όπου δεν είναι τέχναυοι ουδ' επιστήμαι, όπου δεν βασιλεύουν νόμοι χρηστοί» (σ. 262). Και σ' ένα άλλο σημείο των αναπτύξεών του, ο Κοραής προσθέτει κάποιες ειδικότερες επί του θέματος οδηγίες προς νομοθέτες και πνευματικούς ταγούς: «Η ανάγκη [...] διδάσκει τους νομοθέτας και τους ηγεμόνας την δικαιοσύνην, ανακαλύπτει τας αληθείς αιτίας της νόσου, αυτήν την ρίζαν του κακού· οδηγεί περιπλέον και τους πνευματικούς ιατρούς εις την μετά λόγου και κρίσεως θεραπείαν του πάθους [...]. Εάν ήσαι Αρχών, ή Νομοθέτης, ας μη συγχωρώσιν οι νόμοι σου εις κανένα “να σφετερίζεται όλην την δύναμιν και την ευτυχίαν, και ν' αφίνη εις τους λοιπούς όλην την αδυναμίαν και δυστυχίαν” [απόσπασμα από την αρχή του μεταφρασμένου από τον Κοραή έργου του Μπεκκαρία]. Εάν ήσαι πνευματικός πατήρ και διδάσκαλος, ένωσε με της Θρησκείας τα μέσα την φιλοσοφικήν έρευναν της αληθούς αιτίας και πηγής των αμαρτημάτων, και κάμνε την θεραπείαν ανάλογον με την νόσον, αν θέλης να ήναι δραστική η θεραπεία» (σ. 232).

VI. Οι (ποινικοί) νόμοι στο πλαίσιο της Ευνομίας και ο τρόπος ερμηνείας τους

Επιπλέον, οι *ποινικοί νόμοι* είναι σκόπιμο να έχουν ορισμένα *χαρακτηριστικά*, τα οποία κωδικοποιεί και ο Μπεκκαρία στο έργο του. Να είναι, δηλ., οι νόμοι αυτοί «ολίγοι, σύντομοι, σαφείς»³²,

32. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ασάφειας του νόμου λόγω της γενικόλογης αξιολογικής του χροιάς παραθέτει ο Κοραής (σ. 174) από τους *πλατωνικούς* «Νό-

κοινοί δι' όλους τους πολίτας, χωρίς προνόμια ή εξαιρέσιν καμμίαν, και τοιούτοι, οποιοί να διορθώνωσιν τα ήθη, και ν' αναγκάζωσιν εις την αρετήν και αυτούς τους εχθρούς της αρετής» (Κοραής/Μπίρης, II, σ. 394)³³. Επίσης, να είναι γραπτοί, απλοί στη διατύπωση και γραμμένοι στη γλώσσα του λαού, για να είναι κατανοητοί στους πολίτες (σ. 174-176). Το ιδανικό είναι μάλιστα οι νόμοι αυτοί να είναι τόσο σαφείς, ώστε να μη χρειάζονται καν ιδιαίτερη δικαστική ερμηνεία (σ. 172, 174), δεδομένου ότι ο *δικαστής*, σύμφωνα με τη γνωστή ρήση του *Μοντεσκιέ* («Πνεύμα των Νόμων», XI, VI), οφείλει να είναι απλώς «το στόμα που προφέρει τα λόγια του νόμου» και, συνεπώς, *να εσθνογραμμίζεται πλήρως με τη διατύπωση του νόμου*, λειτουργώντας σαν «υπηρέτης» του (σ. 168, 289). Βέβαια, η σκέψη αυτή του Μοντεσκιέ και του Κοραή, που θεωρείται σήμερα ως δικαιοκρατικά παρωχημένη, είχε τότε ως έρεισμα κυρίως³⁴ την

μους» (Δ', 719 d-e). Επισημαίνει, συγκεκριμένα, ότι η λέξη «μέτριος» που προβλέπεται από τον νόμο ως προς το ύψος της δαπάνης μιας ταφής μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά εάν αυτός που θα καταβάλει τη δαπάνη είναι πένης ή πλούσιος και, επίσης, διαφορετικά εάν αυτός που θα ερμηνεύσει τον νόμο είναι σπάταλος ή φιλάργυρος. Κατά τον Κοραή, «η έννοια του μετρίου είναι σχετική έννοια του μέσου μεταξύ υπερβολής και ελλείψεως, και το μέσον τούτο να [προσ]διορισθή δεν εμπορεί, εάν πρώτον δεν εξηγηθή τι πράγμα είναι η υπερβολή, τι η έλλειψις, έννοιαι και αυταί, των οποίων ο [προσ]διορισμός κρέμεται από την γνώσιν της περιουσίας του εξοδεύοντος: η αυτή δαπάνη, υπερβολική εις τον πένητα πολίτην, γίνεται μετρία ή και παντάπασιν ελλιπεστάτη εις τον πλούσιον· η αυτή δαπάνη, εξεταζόμενη από δύο δικαστάς, άσωτον [=σπάταλο] και φιλάργυρον, θέλει κριθήν ελλιπήσ από τον πρώτον, και υπερβολική από τον δεύτερον».

33. Το σημείο αυτό επεξηγεί αμέσως μετά ο Κοραής (αυτόθι, σ. 394-395), επισημαίνοντας ότι «εις πολιτείαν όπου βασιλεύει η ευνομία, ο κακός πολίτης αναγκάζεται την αρχήν [=αρχικά] να σέβεται τους νόμους, δια τον φόβον μη τον κολάσωσιν (=τιμωρήσουν) οι νόμοι· αλλ' αφού μίαν φοράν συνηθισή εις την φυλακήν (=τήρηση) των νόμων, αφού πληροφορηθή, ότι εις αυτούς ευρίσκει την ησυχίαν, την ειρήνην, και την άδειαν να κάμνη, πλην αδικίας, ό,τι αγαπά, μην αμφιβάλλης, ότι θέλει αγαπήσειν τους νόμους, αν δεν εθριώθη παντάπασιν».

34. Υπήρχαν, όμως και δύο άλλα σημεία που, κατά τον Κοραή, εξηγούν αυτή τη θέση των Διαφωτιστών εκείνης της εποχής και που ίσως έχουν κάποια αξία ακό-

καχυποψία ότι οι δικαστές ενεργούσαν υπέρ των συμφερόντων της καθεστηκυίας τάξης.

Κατά την αντίληψη λοιπόν αυτή, εφόσον ο νόμος πρέπει να έχει γενικό χαρακτήρα και να μην προβλέπει διακρίσεις υπέρ πλουσίων, ευγενών (σ. 214) και, συνακόλουθα, «ισχυρών», θα ήταν άστοχο για τον δικαστή, ως εφαρμοστή και ερμηνευτή του νόμου, να προβαίνει, έστω και αθέλητα, σε τέτοιες διακρίσεις που θα ακύρωναν τη γενική ισχύ του νόμου. Τούτο πολύ περισσότερο καθώς, σύμφωνα με τον Κοραή, «η φωνή του νόμου εύκολα παραβιάζεται εις εκείνας τας πολιτείας, εις τας οποίας συγχωρείται εις μέρος ή τάγμα πολιτών να διακρίνεται από τους λοιπούς πολίτας, σολισμένον με παράσημα και τίτλους διαδοχικής ευγενείας» (σ. 289). Με παρόμοιο σκεπτικό δεν θα έπρεπε, κατά την άποψη αυτή, να προβλέπουν οι νόμοι διαφορετικές ποινές για τους πλούσιους ή τους ευγενείς (σ. 214-215), όπως γινόταν έως τότε, π.χ. με τη διάκριση από το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο των πολιτών σε έντιμους (*honestiores*) και ευτελείς (*humiliores*)³⁵.

μη και σήμερα: Πρώτον, ότι οι δικαστές ως άνθρωποι έχουν τις προσωπικές γνωριμίες και αντιλήψεις τους, επηρεαζόμενοι υποσυνείδητα από αυτές, ενώ αντιθέτως ο νόμος είναι κατά τεκμήριο απροσωποποιημένος. Και δεύτερον, ότι οι δικαστές, μη εκλεγόμενοι απ' ευθείας από τον λαό, στερούνται λαϊκής νομιμοποίησης και άρα της εξουσίας να προσδίδουν διαφορετικό νόημα σε νόμο που έχει ψηφισθεί με λαϊκή εντολή. Τα δύο αυτά επιχειρήματα διατυπώνει ο Κοραής ως εξής: (α) «Ο μεν νομοθέτης, διορίζων τας κολάσεις [=ποινάς] εις μέλλοντας, και ακολουθώντας αγνώστους εις αυτόν πταίστας, δεν έχει καμμίαν αφορμήν προσωποληψίας· οπότε εξεναντίας ο δικαστής παρά [=πέρα από] την προσωποληψίαν, κινδυνεύει ακόμη από κακώς νοουμένην φιλανθρωπίαν να μετριάση, ή από κακώς νοουμένην δικαιοσύνην να σφοδρύνη την από τον νομοθέτην διορισμένην κόλασιν» (σ. 170). (β) «Ο νόμος είναι εις η φωνή του πάντοτε μία· ό,τι έλεγ' έχθές, το αυτό λέγει και σήμερα, διότι ούτ' όρεξιν, ούτ' επιθυμίαν, ούτε πάθος όλως έχει· αυτός είναι φωνή θεού, επειδή είναι φωνή όλου του λαού, από τον οποίον ενομοθετήθη [...] Αλλ' η φωνή των δικαστών, όταν αφίνοντες το γράμμα του νόμου, ζητώσι να ανακαλύψωσι το πνεύμα δια της εξηγήσεως, είναι φωνή μερικόν ανθρώπων, οι οποίοι εξηγούν τον νόμον άλλος κατ' άλλον τρόπον, και πολλάκις ο αυτός δικαστής σήμεραν ούτως και αύριον άλλώς, δια πάθος, ή άγνοϊαν» (σ. 172-173 και με παραπομπή στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη, Γ' 15, 1286 a 19 επ.).

35. Πρβλ. Νέστωρ Κουράκης, Ποινική Καταστο-

Βέβαια, ο Κοραής δέχεται κάποια χαλαρότερη εφαρμογή του ποινικού νόμου όταν υπάρχουν κενά ή σφάλματα στον νόμο (σ. 171, 206). Μάλιστα, όταν μια κοινωνία είναι ευνομούμενη απ' εαυτής και οι άνθρωποι λειτουργούν ως «αληθείς ερασταί της φιλοσοφίας, της Θρησκείας και της αρετής», τότε, κατά τον Κοραή, οι νόμοι είτε δεν χρειάζεται καθόλου να υπάρχουν, είτε εν πάση περιπτώσει, εάν υπάρχουν, τηρούνται από τους πολίτες οικεία βουλήσει και χωρίς μέτρα καταναγκασμού από την πολιτεία (σ. 244, 170). Ωστόσο, με βάση τη σκληρή πραγματικότητα που υπάρχει στις ανθρώπινες κοινωνίες, επικρατεί κατά βάση στη σκέψη του Κοραή η αρχή «*dura lex sed lex*», δηλ. *να εφαρμόζονται πάντοτε οι νόμοι μέχρι κεραίας*, όσο σκληροί και αν είναι αυτοί (σ. 169-170)³⁶, να τροποποιούνται, δε, ή να καταργούνται με δημοκρατική διαδικασία όταν οι συνθήκες το επιβάλλουν, δηλ. «εάν [...] ο τότε ωφέλιμος νόμος φέρη σήμεραν βλάβην» (σ. 172). Συνακόλουθα, δεν πρέπει να υπάρχει έδαφος για το λεγόμενο «δικαιο της συγχώρησης», απονεμόμενο από «ήπιους» δικαστές, ή και από κρατικούς άρχοντες που θα επιθυμούσαν να χορηγήσουν χάρη σε καταδικασμένο (σ. 205-206).

Από την άλλη πλευρά, ο Κοραής παραδέχεται ότι ειδικά κατά την *επιμέτρηση της ποινής* ο δικαστής οφείλει να ερευνά και να λαμβάνει υπ' όψη του τις επιμέρους συνθήκες που αφορούν την τέλεση ενός εγκλήματος και τον δράστη του, όπως αντιστοίχως ο καλός ιατρός συνεκτιμά «το γένος, την ηλικίαν, την κράσιν και τας άλλας περιστάσεις του αρρώστου» (σ. 171-172). Επομένως ο Κοραής ορθά διακρίνει την μη επιτρεπόμενη εκ προ-

λή μεταξύ Παρελθόντος και Μέλλοντος, Αθήνα/ Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, 2009 (πέμπτη έκδοση σε συνεργασία με Νικ. Κ. Κουλούρη), §§ 63 και 83, σ. 63 και 80.

36. Προς στήριξη της γνώμης του αυτής, ο Κοραής (σ. 170 επ.) παραθέτει σειρά αντίστοιχων ρυθμίσεων από τη νομοθεσία του Χαρόνδα και του Ζαλεούκου, καθώς και ορισμένες ιδέες από τα έργα του Πλάτωνα («Νόμοι», Θ', 876 b) και του Αριστοτέλη («Ρητορική», Α', 1354a και «Πολιτικά», Γ' 16, 1287a, ιδίως 21 επ.). Επίσης, σε άλλο σημείο του έργου (σ. 206), ο Κοραής απορρίπτει ως εκτός πραγματικότητας την άποψη του ελληνιστή Ιουδαίου φιλοσόφου Φίλωνα του Αλεξανδρέα ότι ναι μεν οι νόμοι πρέπει να είναι δραστικότεροι, αλλά ο δικαστής να τους εφαρμόζει με πραότητα.

διαθέσεως επίδειξη πραότητας ή αυστηρότητας ενός δικαστή από την επιβεβλημένη εκ μέρους του «επιείκεια» ως αποτέλεσμα προσεκτικής εφαρμογής του νόμου μέσω ορθολογικής συνεκτίμησης όλων των περιστάσεων της υπόθεσης. Έτσι, στην περίπτωση που ο δράστης τελεί το έγκλημά του σε κατάσταση μέθης, «η ποινή του από μεθυσμένον πραχθέντος κακού πρέπει», κατά τον Κοραή, «να είναι μετριωτέρα, παρά [=αντί για] την οποίαν ήθελε πάθειν, αν το έπρασεν αμέθυτος· παρ'εκτός αν το είχε μελετημένον και πριν της μέθης, αν επροσποιήθη την μέθην εις απολογίαν του, αν εμεθύσθη εξεπίτηδες δια να το πράξη, ή αν το έπραξε πολλάκις μεθύων» (σ. 211).

VII. Οι ποινές στο πλαίσιο της Ενομίας

Ιδιαίτερο βάρος απέδωσε ο Κοραής στα βασικά γνωρίσματα που πρέπει να διέπουν τις ποινές για να είναι αυτές δίκαιες, σύμφωνα και με αντίστοιχες ιδέες του Μπεκκαρία και άλλων Διαφωτιστών. Έτσι είναι τα κυριότερα από αυτά τα γνωρίσματα (σ. 245-246):

Πρώτο γνώρισμα, να είναι οι ποινές *δημόσιες*, ώστε να γίνονται οι καταδικαζόμενοι φορέας παραδείγματος για τους άλλους και, ακόμη, για να μην παρέχει η επιβολή των ποινών την υποψία «μερικής εκδικήσεως και τυραννίας». Δεύτερο, να είναι *ταχείες*, δηλ. να επιβάλλονται και να εκτελούνται χωρίς αδικαιολόγητες ως προς τη διαδικασία αναβολές ή άλλες καθυστερήσεις, τούτο δε για να έχουν άμεση επίδραση στην ψυχή των πολιτών, να μην οδηγούν σε μακροχρόνιες προφυλακίσεις των κατηγορουμένων, αλλά και να παρηγορούν τον αδικούμενο, πληροφορώντας τον «ότι ζη ελεύθερος, προστατευόμενος από τους νόμους» (σ. 205). Τρίτο, να είναι *αναγκαίες*, δηλ. μόνον όσο επιβάλλει η ανάγκη διασφάλισης του Κοινωνικού Συμβολαίου, διότι διαφορετικά καταντούν τυραννικές, σαν να «επιβάλλονται από τους τυράννους». Τέταρτο, να είναι *μετριότητες*, δηλ. όσο αρκούν για διόρθωση του αδικήσαντος και για ικανοποίηση προς τον αδικηθέντα (αξιόπαινη εδώ και η σημασία που απέδιδε ο Κοραής προς το θύμα του εγκλήματος, σύμφωνα και με τις νεότερες θεωρίες περί Restorative Justice). Πέμπτο, να είναι *ανάλογες* με το αδίκημα και κλιμακούμενες με βάση τη βαρύτητά του (πρβλ. σ. 208), αλλά χωρίς να φθάνουν σε ταυτοπάθεια, η οποία είναι,

κατά τον Κοραή, νόμος «βάρβαρος», καταργημένος ήδη «από την ημερωτικήν διδασκαλίαν του Ευαγγελίου». Και έκτο, να είναι *ρητώς προσδιορισμένες από τους νόμους*, ώστε να μην επιβάλλονται αυτογνωμόνως από τον δικαστή, διότι κάτι τέτοιο θα ήταν «εκδίκησις του κριτού κατά του κρινομένου, και κόλασις (=κολασμός, ποινή) επιβαλλομένη από δεσπότην εις δούλον».

Είναι πρόδηλο ότι μια ποινή που έχει αυτά τα γνωρίσματα εναρμονίζεται πλήρως με το λεγόμενο «πολιτικόν συνάλλαγμα» (κοινωνικό σύμβολο), καθώς χάρη σ' αυτήν αποφεύγονται άσκοποι ή και τυραννικοί περιορισμοί της ελευθερίας των πολιτών, ενώ, συνάμα, διασφαλίζεται η κοινωνική ειρήνη και ευδαιμονία τους. Πράγματι, με ποινές που έχουν αυτές τις εγγυήσεις οι πολίτες είναι σε θέση να γνωρίζουν εκ των προτέρων (μέσω του γραπτού νόμου) τι πρέπει να περιμένουν όταν τον παραβιάζουν –άρα, *ασφάλεια δικαίου*–, και ταυτόχρονα μπορούν να έχουν τη βεβαιότητα ότι για την επιβολή της ποινής θα υπάρχει *διαφάνεια* –λόγω της δημοσιότητας–, ότι η ποινική διαδικασία θα διεξαχθεί χωρίς άσκοπες καθυστερήσεις και ότι η ποινή που θα καταγνωσθεί θα είναι όντως αναγκαίο να επιβληθεί, θα φθάνει, δε, μόνον έως το ύψος που απαιτείται από τον σκοπό της ποινής και σε αναλογία με τη βαρύτητα του αδικήματος, άρα –συνολικά– *χωρίς να πλήττονται άνευ λόγου η προσωπικότητα και η αξιοπρέπεια του καταδικαζόμενου*.

Στο σημείο αυτό χρήσιμο είναι να διευκρινισθεί περαιτέρω το *είδος των σκοπών* που επιδιώκονται με την επιβολή *μιας ποινής*. Ήδη, με αφορμή την προηγηθείσα επισήμανση ότι οι ποινές πρέπει να είναι δημόσιες, αναφέρθηκε ως επεξήγηση και το ότι αυτές πρέπει να έχουν το στοιχείο του *παραδειγματισμού* (πρβλ. σ. 196). Όμως, υπάρχουν και δύο ακόμη στοιχεία τα οποία, κατά τον Κοραή, εξειδικεύουν αυτούς τους σκοπούς, ήτοι η αποφυγή της τέλεσης νέων εγκλημάτων από τον δράστη [*ειδική πρόληψη*] (σ. 187) και, ακόμη, η «διόρθωσις» του εγκληματία, μια επισήμανση που πιστώνεται στον Κοραή³⁷ (δεν υπάρχει στο έργο του

37. Εντυπωσιάζουν, γενικότερα, οι γνώσεις και οι ευαισθησίες του Κοραή για τα προβλήματα των ποινών, των μέσων ανάκρισης και των φυλακών. Όχι μόνο, κατ' επίδραση του Μπεκκαρία, ο Κοραής προβληματίζεται με διεξοδική επιχειρηματολογία για το ζήτημα της θανατικής ποινής (σ. 196-197), των βασανιστηρίων (σ. 186-188) και των κακών συνθηκών στις φυλα-

Μπεκκαρία) και που σημαίνει την ανάγκη άσκησης, μέσω της ποινής και του τρόπου έκτισής της, μιας βελτιωτικής επίδρασης στην ψυχή του δράστη, ώστε όταν αυτός εν τέλει αποφυλακισθεί, «όχι μόνον να μην αδική πλέον τους συμπολίτες του, αλλά να χάση ολότελα και την όρεξιν της αδικίας» (σ. 180).

VIII. Η ποιότητα αρχόντων και αρχομένων στο πλαίσιο της Ευνομίας

Τέλος, ιδιάζουσα σημασία αποδίδει ο Κοραΐς (α) στην ποιότητα των ανθρώπων οι οποίοι θα νομοθετήσουν, θα υλοποιήσουν ως διοικούντες ή θα εφαρμόσουν ως δικαστές τους νόμους, (β) στο είδος της πολιτείας όπου οι νόμοι αυτοί θα ισχύουν και, ακόμη, (γ) στο ήθος των ανθρώπων που θα κληθούν να τους τηρήσουν. Είναι εύλογο ότι ανάμεσα στους τρεις αυτούς παράγοντες υπάρχει *αλληλόδραση*.

Πράγματι, (α) οι *επικεφαλής της πολιτείας*, - νομοθέτες, διοικούντες και δικαστές- δίνουν μαζί με την πνευματική ηγεσία το παράδειγμα στους πολίτες (σ. 306).

Επιπλέον, (β) σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι *θεμελιώδεις θεσμικοί νόμοι* («η πολιτεία»), δεδομένου ότι εάν αυτοί είναι σαθροί και δεν εγγυώνται τη δημόσια ωφέλεια αλλά οδηγούν σε δυσνομία, τότε οι πολίτες λειτουργούν σαν αγέλη θηρίων, επιδιώκοντας μόνο το ατομικό τους συμφέρον. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Κοραΐς, «αι κακαί πολιτείαί φθείρουν τα χρηστά ήθη [...], εις δε τας δυσνομούμενας πολιτείας δεν ευρίσκει [κάνεις] παρά δύο μόνα μέσα να μην αδικήται, να είναι δηλαδή ή τύραννος αυτός, ή φίλος των τυραννούντων, εξανάγκης, όταν δεν ήναι το πρώτον, σπουδάζει να αποκτήση την φιλίαν των τυράννων με κολακείας, με δώρα, και μάλιστα με την μίμησιν των τυραννικών ηθών» (σ. 240-241, με παραπομπή και στον *πλατωνικό* «Γοργία», 510a). Αντιθέτως, εάν οι θεσμοί αυτοί είναι στέρεοι και οι νόμοι δίκαιοι, τότε η πλεονεξία πλήττεται, η δικαιο-

σύνη επικρατεί (Κοραΐς/Μπίρης, II, σ. 370) και δημιουργείται έτσι στην κοινωνία, κατά τον Κοραΐ, ομοφροσύνη (σ. 234).

Τέλος, (γ) εάν το *ήθος των πολιτών* είναι αγελαίο, τότε η μεταξύ τους ώσμωση καταλήγει να εξαχρειώνει και όσους, νέους κυρίως, δεν έχουν ακόμη αποκτήσει - λόγω της ανατροφής τους- αντίστοιχη νοοτροπία. Συγκεκριμένα, όταν οι τελευταίοι δεν βλέπουν γύρω τους, όπως λέγει ο Κοραΐς, «παρά ανομίαν³⁸, ανθρώπους απανθρώπους και ανδραποδώδεις, κολακεύοντας και κολακευμένους, τον πλούτον τιμώμενον και την αρετήν καταφρονούμενην, την αδικίαν τρυφώσαν, και την δικαιοσύνην λιμοκτονουμένην» (σ. 245), εύλογως θα υιοθετήσουν και αυτοί ανάλογες ανομικές συμπεριφορές. Αρα, «όταν [το Έθνος] κακοθευθή και μωρανθή, διαφθείρει και την πολιτείαν, και καταντά κατά μικρόν εις την αθλιεστάτην όλων των καταστάσεων, να κυβερνάται δηλαδή ως αγέλη κτηνών από κτήνη άλλα θηριωδέστερα» (σ. 237, με παραπομπή στην *πλατωνική* «Πολιτεία», 544 d-e). Τουναντίον, «εάν οι πολίται ομονοώσι μετ' αλλήλων, και ζώσι χωρίς να υποπευθή εις τον άλλον, ως αδελφοί και τέκνα μιας μητρός, της πατριδος, τότε η πολιτεία μένει ασάλευτος, [ακόμη] και αν ανατραπή εκ θεμελιών η πόλις» (σ. 185).

Προς αποφυγή αυτών των δυσάρεστων συνεπειών, θα πρέπει, πρωτίστως, κατά τον Κοραΐ, να επιλέγονται από τον λαό ως *νομοθέτες και κυβερνήτες* οι άριστοι, εκείνοι δηλ. που θα οργανώσουν ορθά το θεσμικό πλαίσιο του Κράτους και θα καθοδηγήσουν τους πολίτες με το ήθος τους στην ομοφροσύνη³⁹.

38. Την *ανομία* ο Κοραΐς ορίζει ως την κατάσταση εκείνη κατά την οποία οι πολίτες «δεν θέλουν να υποκύψουν τον αυχένα εις τους αυτούς νόμους με τους συμπολίτες των, αλλά πλεονεκτούν [=έχουν ή απαιτούν περισσότερα από όσα δικαιούνται] με προνόμια τους ομοίους, τους ίσους, τους αδελφούς των». Υπ' αυτή την έννοια, η ανομία βρίσκεται στον αντίποδα της αρετής, η οποία, κατά τον Κοραΐ, είναι «αγάπη και φροντίς του κοινού συμφέροντος» (Κοραΐς/Μπίρης, I, σ. 325, 324).

39. Κατά ένα τρόπο, οι επικεφαλής μιας κοινωνίας «δίνουν τον τόνο» στον βηματισμό της, σε βαθμό ώστε ο Κοραΐς να θέτει ως «αξίωμα γεωμετρίας» το ότι: «Η δικαίους άρχοντας πρέπει να έχη το έθνος, ή να συναδική μ' αυτούς- μέσον τούτου δεν δίδεται», (Κοραΐς/Μπίρης, II, σ. 365 επ.), όπου επεξηγείται περαιτέρω η έννοια αυτού του αξιώματος.

κές της εποχής του, σύμφωνα και με τις ιδέες του Βρετανού μεταρρυθμιστή Χάουαρντ (σ. 179), αλλά και παραθέτει πολύτιμη βιβλιογραφία περί θανατικής ποινής για τους «μέλλοντας Γραϊκούς δικαστάς» (σ. 197), ώστε αυτοί να μπορούν έτσι να εμβαθύνουν στο κρίσιμο αυτό θέμα.

Ειδικότερα, οι άριστοι αυτοί πολίτες είναι σημαντικό να θεωρούν την Πολιτική άρρηκτα συνδεδεμένη με την Ηθική (Κοραΐς/Μπίρης, ΙΙ, σ. 357 επ., 391) και να είναι πρόθυμοι να εργασθούν για τους συμπολίτες τους «με αδελφική πρόνοιαν της ευδαιμονίας των ομοίων του[ς]»⁴⁰, χωρίς διάθεση φιλαρχίας (σ. 189, 328) ή πλεονεξίας (σ. 314)⁴¹. Συνάμα, χρειάζεται να είναι σε θέση να διαβλέπουν εξ αρχής τα μικρά εκείνα προβλήματα που θα μπορούσαν συν τω χρόνω να εξελιχθούν σε μεγάλα (σ. 285 με παραπομπή και στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη, Ε, 7, 1308α, 28-30). Επίσης, αξίζει να έχουν την απαραίτητη εκείνη αμεροληψία και ευελιξία που θα τους βοηθήσει να σταθούν με ισόρροπο τρόπο, όπως επισημάνθηκε ανωτέρω (σ. 278), ανάμεσα στις αντιτιθέμενες τάξεις των πολιτών (σ. 253-254).

Και γενικότερα, οι νομοθέτες και οι κυβερνήτες απαιτείται να έχουν τις πολιτικές γνώσεις και τις ηθικές αρετές που θα τους συνδράμουν στη στέρεη θεμελίωση και διαφύλαξη μιας ευνομούμενης πολιτείας⁴² -γνώσεις όμως και αρετές που θα πρέπει επίσης «να ήναι σπαρμέναι εις μέγα μέρος του έθνους» (σ. 290, 293, 300). «Ημείς», λέγει χαρακτηριστικά ο Κοραΐς τον Σεπτέμβριο του 1821, «ελευθερωμένοι από αυτόν [=τον τυραννικό ζυ-

γό], άλλην ανισότητα δεν πρέπει να γνωρίζωμεν εις το εξής, παρά την εκ της αρετής και παιδείας νόμιμον ανισότητα, κατά την οποίαν εκλέγονται εις τα πολιτικά επαγγέλματα οι ενάρετοι και έμπειροι να ενεργήσωσι το επάγγελμα, και παραβλέπονται όσοι δεν έχουν ούτ' αρετήν, ούτ' επιστήμην του επαγγέλματος» (Κοραΐς/Μπίρης, Ι, σ. 334)⁴³.

Ως προς την *πνευματική ηγεσία* της τότε αναγεννώμενης Ελλάδας, ο Κοραΐς την προειδοποιεί να μην αποκτήσει έπαρση «και την γελοιώδη επιστημοτυφίαν»⁴⁴, που θα την αποξένωνε από τον καθοδηγητικό της ρόλο και θα ακύρωνε έτσι το όποιο καλό παράδειγμά της προς τους νέους ιδίως ανθρώπους.

Περαιτέρω, ως προς τους *δικαστές* που θα κληθούν να εφαρμόσουν τον νόμο, αυτοί πρέπει, κατά τον Κοραΐ, να είναι «σεβάσμιοι και δια βίου την χρηστότητα και δια την ηλικίαν, και δια την εμπειρίαν των νομικών κανόνων και διαταγών, ολότελα ανεξάρτητοι των άλλων δύο εξουσιών» [=νομοθετικής και εκτελεστικής], ισόβιοι «παρεκτός αν φανερωθώσιν ανάξιοι του τόσον ιερού επαγγέλματος, δια δεκασμόν ή άλλην τινά πράξιν παράνομον». Επιπλέον, να έχουν ως συνδίκους τους ονομαζόμενους «ορκωτούς κριτάς» (=ενόρ-

40. Βλ. το σχετικό απόσπασμα από επιστολή του Κοραΐ προς Π. Κοντογιάννη [στην έκδοση: «Επιστολαί ανέκδοτοι Κοραΐ και προς Κοραΐν» υπό Π. Κοντογιάννη, εν Αθήναις 1923, σ. 35], όπως δημοσιεύθηκε στο έργο: Αδαμαντίου Κοραΐ, Χρυσά Επιθ, Εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών, 1934, σ. 116.

41. Τη *φιλαρχία* και την *πλεονεξία* θεωρεί αντίστοιχα ο Κοραΐς ως τα δύο βασικά πάθη, τα οποία ένας «φιλαρχος ή πλεονέκτης δεν εμπορεί να θεραπεύση, αν δεν επιβουλευθή την ελευθερίαν των άλλων», εξ ου και από τα πάθη αυτά προκαλούνται οι εμφύλιοι πόλεμοι (Κοραΐς/Μπίρης, Ι, σ. 307).

42. Ο Κοραΐς αποδίδει ιδιαίτερη σημασία και στο καθήκον του νομοθέτη να δημιουργεί νόμους και υποδομές που θα αντέχουν στον χρόνο. Στα Προλεγόμενά του για το έργο του Πλουτάρχου «Βίοι Παράλληλοι», Μέρος Πρώτον, Εν Παρισίοις ΑΩΘ' (1809), τονίζει ότι ο «φρόνιμος Νομοθέτης [...] αποβλέπει όχι μόνον εις την εργασίαν του καλού, αλλά και φροντίζει περισσότερον πώς να το σώση και να το φυλάξη· και τότε μόνον στοχάζεται το έργον τέλειον, όταν το κάμη και μόνιμον» (σ. μθ', με παραπομπή στους *πλατωνικούς* «Νόμους», ΙΒ', 960 b-c και στην Καινή Διαθήκη: Μτθ 7, 24· πρβλ. και Οδυσσέα Σπαχή, ό.π., σημ. 8, σ. 173).

43. Ως κριτήριο του πώς μπορεί να εντοπίσει κανείς αυτόν που είναι σε θέση να διοικήσει τα κοινά προς το κοινό συμφέρον, ο Κοραΐς θέτει, μεταξύ άλλων, τον τρόπο διοίκησης των ιδίων αυτού πραγμάτων, δηλ.: «πώς προσφέρεται προς την γυναίκα, προς τα τέκνα, προς τους υπηρέτας, προς τους γνωρίμους ή φίλους του· εάν [εκ]πληρώνη τα προς αυτούς όλους καθήκοντα επιμελώς, έλπικε ότι τούτος θέλει φανήν και εις την διοίκησιν των κοινών...» (Κοραΐς/Μπίρης, Ι, σ. 336, με παραπομπή και στον λόγο του Ισοκράτη προς Δημόνικον, § 34).

44. Με δηκτικό και κάπως αυτοσαρκαστικό τρόπο ο Κοραΐς παρατηρεί εδώ: «Αλλ' ημείς οι ταλαίπωροι, γεννώμενοι από απαιδεύτους και συναναστροφόμενοι απαιδεύτους, ευθύς όταν μάθωμεν ολίγον τι, νομιζόμεθα και ονομαζόμεθα Λογιώτατοι και Σοφολογιώτατοι. Δίδει εις ημάς τους τοιούτους της Ασιανής αλαζονείας τίτλους, πρώτον μεν ο απαιδευτος όχλος, έπειτα κατά μικρόν κινδυνεύομεν να το πιστεύσωμεν και ημείς οι δοξολογούμενοι. Τότε αντί της ευγνωμοσύνης, την οποιάν έπρεπε καν να έχωμεν προς τους απαιδεύτους ημών συμπατριώτας, τους λογιζόμεθα ως άλογα κτήνη, δημιουργημένα εξεπίτηδες, δια να προσκυνώσι την σοφολογιότητά μας [...]» (σ. 243-244).

κους)⁴⁵ (σ. 287-288) και να είναι εξοπλισμένοι με αρμοδιότητες που προβλέπονται ρητά από τον νόμο («φυσικός δικαστής»), να ασκούν δε τα καθήκοντά τους κατά τρόπο ώστε, όπως λέγει παραστατικά ο Κοραΐς (σ. 288), ο κατηγορούμενος, «αν ήναι αθώος, να έχη πάντοτ' αχώριστον της ψυχής του την πληροφορίαν, ότι της αθώότητος αυτού η απόδειξις δεν έχει να φοβήται εμπόδια».

ΙΧ. Η διαχρονική αξία των σκέψεων του Κοραΐ περι Ενωμίας

Βέβαια, και ο ίδιος ο Κοραΐς παραδέχεται ότι όλο αυτό το εντυπωσιακό νομικό σύστημα για μια εννομούμενη πολιτεία, όπως το είχε συλλάβει με την οξυδέρκεια και την επιστημοσύνη του (έστω και χωρίς να έχει σπουδάσει νομικά, αλλά ιατρική⁴⁶), δύσκολα θα μπορούσε να εφαρμοσθεί

45. Ο Κοραΐς θεωρεί, λοιπόν, τους ενόρκους ως βασικό στοιχείο στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης, ιδίως ως προς το ζήτημα του εάν κάποιος είναι ένοχος. Μέσω αυτών πιστεύει ότι εκπροσωπείται στην τρίτη αυτή εξουσία το λαϊκό στοιχείο, ενώ και σε καθαρά πρακτικό επίπεδο δεν φαίνεται, κατά τον Κοραΐ, να απαιτούνται ιδιαίτερες νομικές γνώσεις προς άσκηση αυτού του λειτουργήματος «όταν οι νόμοι ήναι σαφείς και [προσ]διωρισμένοι» (σ. 181). Τη σημασία του θεσμού των ενόρκων αναπτύσσει ο Κοραΐς και στα Προλεγόμενά του για τα «Ηθικά Νικομάχεια» του Αριστοτέλη, όπου θεωρεί τον θεσμό αυτόν ως «προμαχώνα της ελευθερίας» (Κοραΐς/Μιπέρης, ΙΙ, σ. 386 επ.), αλλά και στις «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα» (ό.π., σημ. 18), σ.125. Μάλιστα ο Κοραΐς αναδεικνύει στα «Ηθικά Νικομάχεια» ως δεύτερο προμαχώνα ελευθερίας την τυπογραφία και τον Τύπο, μέσω των οποίων θεωρεί ότι διασφαλίζεται η ελεύθερη διάδοση των ιδεών και η ελευθεροτυπία (πρβλ. Οδ. Σπαχή, ό.π., σημ. 8, σ. 177).

46. Ούτε ιατρός ήθελε πάντως να γίνει ο Κοραΐς, όπως ομολογεί στην αυτοβιογραφία που συνέταξε το 1829 (σ. κ' και κ' στην αρχή της έκδοσης «Συλλογή των Προλεγόμενων του Αδαμαντίου Κοραΐ», τ. Α', Εν Παρισίοις, 1833, προσβάσιμη και στο διαδίκτυο μέσω του ιστότοπου της *anemi*), καθώς από νεαρή ηλικία, όπως εξηγεί εκεί, τον ενδιέφερε πρωτίστως η μελέτη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και παιδείας. Γι' αυτό άλλωστε και άρχισε να εκδίδει από το 1805 την «Ελληνική Βιβλιοθήκη» του, δηλ. «για να διασφαλίσει την πρόσβαση των συμπολιτών του Ελλήνων στην αρχαία τους κληρονομιά με τη μορφή ποιοτικών εκδόσεων και συνάμα να κατοχυρώσει την προσωπική του δημόσια παρέμβαση» στα δρώμενα της πατρίδας του, κυρίως, δηλ., μέσω των

στην πράξη. Αλλωστε, τούτο συμβαίνει πολύ περισσότερο μετά από πολύχρονη τυραννία, οπότε όλοι αποφεύγουν να υποτάσσονται στην κυριαρχία του νόμου (σ. 290), βλέπουν τους άλλους με καχυποψία⁴⁷, σκέπτονται, δε, κατά κανόνα μόνο το στενό προσωπικό τους συμφέρον και την ικανοποίηση των ατομικών τους επιθυμιών και των «ηδονών» που μπορούν να τους τέρπουν⁴⁸ ή, α-

όσων έγραφε στα «Προλεγόμενά» του –βλ. Nassia Yakovaki, Adamantios Korais's "The Greek Library" (1805-1827): An Ingenious Publisher and the Making of a Nation, in: John Spiers (ed.), *The Culture of the Publisher Series*, vol. II, London: Palgrave Macmillan, 2011, 72-91: 77.

47. Μάλιστα, ο Κοραΐς πίστευε ότι αντιρρήσεις θα μπορούσαν να προβληθούν από τους πολίτες και για το ίδιο το πρόσωπο του νομοθέτη που θα ανελάμβανε ένα τέτοιο τιτάνιο έργο, λόγω της καχυποψίας ότι θα μπορούσε αυτός να ευνοήσει τους «ημετέρους» του. Ως εκ τούτου, ο Κοραΐς προτείνει στους τότε επαναστατημένους Έλληνες να αναζητήσουν τέτοιο νομοθέτη από το εξωτερικό (σ. 309 επ. και: «Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822», ό.π., σημ. 18, σ. 115-116). Όπως, δε, παρατήρησε αργότερα ο Διον. Θερειανός, ό.π. (σημ. 4), σ. 339: «Η ευχή του Κοραΐ περί συντάξεως της ελληνικής νομοθεσίας υπό αλλογενών της Θέμιδος λειτουργών, επληρώθη μετά δέκα και περιπλέον ενιαυτών πάροδον» (εννοεί τις νομοθεσίες που θεσπίσθηκαν από τον νομομαθή Μάουρερ κατά τη βαυαρική αντιβασιλεία το 1834).

48. Γι' αυτό και ο Κοραΐς συνιστά έγκαιρη χαλιναγώγηση των παθών (σ. 280) και μετριοπάθεια στις ηδονές, οι οποίες κατά τη γνώμη του είναι χαρακτηριστικό υπόδουλων ανθρώπων (σ. 240). Αντιμετωπίζει, όμως, με θετική διάθεση όσες από τις ηδονές συνδέονται με τις τέχνες και προάγουν τον πολιτισμό, αυτές που ονομάζει «τίμιες ηδονές»: «Ο πολιτικός και φωτισμένος άνθρωπος [...] πρέπει να απολαύη χωρίς κόρον και κατάχρησιν τας τιμίας εκείνας ηδονάς, όσαι, αυξάνουσαι την ευδαιμονίαν του, αυξάνουν εν ταυτώ και την ευδαιμονίαν των συμπολιτών αυτού, των οποίων τρέφει και διεγείρει την φιλοπονίαν» (σ. 177 –πρβλ. σ. 258). Επίσης, ο Κοραΐς δεν είναι γενικότερα κατά της ηδονής, όταν αυτή προάγει την κοινή ωφέλεια και την αρετή του πολίτη. Γι' αυτό και προτρέπει όχι να αποφεύγουμε τις ηδονές, αλλά να τις επιλέγουμε (Κοραΐς/Μιπέρης, ΙΙ, σ. 369 επ.) και να τις χρησιμοποιούμε ως όχημα αρετής. «Θέλεις», λέγει, «να κάμης τους ανθρώπους φιλαρέτους; Κάμε την αρετήν τερπνήν, και την κακίαν επίπονον και λυπηράν. Όχι μόνον κόλαζε τον κακόν πολίτην, αλλά τίμα και τον αγαθόν» (σ. 209). Μάλιστα επισημαίνει ότι ευδαιμονία είναι «Αρετή συνωδευμένη με μετρίαν απόλαυσιν των αγαθών του βίου,

ντιστρόφως, την αποφυγή επώδυνων καταστάσεων. Είναι, λέγει ο Κοραΐς, σαν να προσπαθείς να πείσεις τον άρρωστο ότι χρειάζεται θεραπεία (σ. 282), γι' αυτό και προτείνει η θεμελίωση ενός τέτοιου συστήματος να γίνει σταδιακά (σ. 184). Άλλωστε, ο Κοραΐς είχε πλήρη επίγνωση του ότι τα σοβαρότερα προβλήματα στις κοινωνίες δημιουργούνται από την απαιδευσία και τη συνακόλουθη έξαρση των παθών και ότι χρειάζονται δεκαετίες για την εξομάλυνση αυτής της κατάστασης. Συνεπώς, «μόνοι οι νόμοι δεν αρκούν να μορφώσωσιν [τους ανθρώπους] ευθύς [=σε άμεσο χρόνο] κατά την επιθυμίαν του νομοθέτου» (Κοραΐς/Μπίρης, I, σ. 318).

ήγουν τοιαύτη βίου κατάσταση, εις την οποίαν μήτε να τρυφά τις καθημέραν, ως Σαρδανάπαλος, μήτε πάλιν να ταλαιπωρή ακαταπαύστως, ως οι καταδικασμένοι εις το κάτεργον» (Κοραΐς/Μπίρης, II, σ. 364 -οι υπογραμμίσεις από τον Κοραΐ). Συνακόλουθα, πρέπει, κατά τον Κοραΐ, «να πίνη εξ αυτής [=της ηδονής] καθέν μέλος της πολιτείας, όχι όσον θέλει, αλλ' όσον δύναται να υποφέρη, χωρίς να ταραχθώσιν αι φρένες του» (Κοραΐς/Μπίρης, I, σ. 321).

Δεν παύει όμως η σκιαγράφηση αυτού του νομικού συστήματος μιας ευνομούμενης πολιτείας να έχει ακόμη και σήμερα την αξία της, παρά την παρέλευση σχεδόν 200 ετών από τη δημοσίευσή της, καθώς εμπεριέχει –σε μεγάλο βαθμό– νοήματα διαχρονικά και ιδέες στέρεες⁴⁹, που εφόσον εφαρμοσθούν επιτέλους και στη χώρα μας, όπως σε άλλες χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής, θα μπορούσαν να δώσουν νέα πνοή στο όραμα για μια εκσυγχρονισμένη Ευρωπαϊκή Ελλάδα.

49. Ήδη το 1935 ο τότε Πρόεδρος του Συμβουλίου Επικρατείας Στάμος Παπαφράγκος, στην περισοδύαση μελέτη του: «Ο Αδαμάντιος Κοραΐς περί Δικαίου και Δικαιοσύνης» (ανωτ., σημ. 8), σ. 122, αποτιμά με ισορροπημένο τρόπο τη διαχρονικότητα των αναπτύξεων του Κοραΐ για το μεταφρασμένο έργο του Μπεκκαρία ως εξής: «Τινές τούτων [=των αναπτύξεων αυτών του Κοραΐ περί δικαίου και δικαιοσύνης] εμποιούσιν ίσως και σήμερα την εντύπωσιν κοινών τόπων· άλλων η ορθότης ή μάλλον η κατ' απόλυτον τρόπον διατύπωσις δεν είναι ανεπίδεκτος αντιρρήσεων· αι πλείοσαι όμως και σήμερα έτι παρίστανται λίαν επίκαιροι».